

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

**İZZET DERVEZE'NİN TEFSİRİNDE
KISSA-SÎRET İLİŞKİSİ: SÂD SÛRESİ ÖRNEĞİ**

Emirhan EKŞİ

Kitabın Adı
**İZZET DERVEZE'NİN TEFSİRİNDE
KISSA-SÎRET İLİŞKİSİ: SÂD SÛRESİ ÖRNEĞİ**

Yazar
Emirhan EKŞİ

Editör
Dr. Sevim GELGEÇ

E-ISBN
978-625-96300-7-6

Baskı- Cilt
Step Ajans
Göztepe Mahallesi Bosna Caddesi No.11 Bağcılar / İstanbul
Tel. 0212 446 88 46 Fax. 0212 446 88 24
Matbaa Sertifika No: 45522

EYLÜL - 2025/ 1. BASKI

kitâbî

Ziya Gökalp Mahallesi, Abdullah Paşa Caddesi, No:28
Başakşehir/İstanbul
Telefon/Faks: 0212 512 45 43 - 512 51 66 - 512 90 40
WhatsApp Hattı: 0212 909 80 86 Web: www.bekakitap.com
Eposta: bekayay@hotmail.com
Yayıncılık Sertifika No: 50128
kitâbi Beka Araştırma Danışmanlık Reklamcılık Eğitim
Yayıncılık ve Tic. Ltd. Şirketi'nin tescilli markasıdır.

İZZET DERVEZE'NİN TEFSİRİNDE
KISSA-SÎRET İLİŞKİSİ: SÂD SÛRESİ ÖRNEĞİ

Emirhan EKŞİ

kitâbî

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	9
ÖZET	11
ABSTRACT.....	13
KISALTMALAR LİSTESİ.....	15
GİRİŞ	17

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	23
1.1. KISSA KAVRAMI.....	23
1.1.1. Sözlük Anlamı	23
1.1.2. Terim Anlamı	24
1.1.3. Kissa İle İlgili Kavramlar.....	25
1.1.3.1. Nebe' Kavramı.....	25
1.1.3.2. Hadîs Kavramı.....	27
1.1.3.3. Mesel Kavramı.....	28
1.1.3.4. Ustûre-Esâtîr Kavramı.....	30
1.2. SÎRET KAVRAMI.....	31
1.2.1. Sözlük Anlamı	31
1.2.2. Terim Anlamı	32
1.3. KISSA-SİRET İLİŞKİSİ.....	32
1.4. KISSALARIN ÖZELLİKLERİ, HİKMETLERİ VE GAYELERİ	34
1.4.1. Kıssaların Özellikleri	34
1.4.2. Kıssaların Hikmetleri ve Gayeleri	37

İKİNCİ BÖLÜM

2. MUHAMMED İZZET DERVEZE YAŞADIĞI ÇAĞ, HAYATI VE TEFSİRİ	43
--	----

2.1. YAŞADIĞI ÇAĞ VE COĞRAFYA.....	43
2.2. HAYATI.....	49
2.2.1. Doğumu ve Ailesi.....	49
2.2.2. Eğitim Durumu ve Meslekî Hayatı	50
2.2.3. Siyasi Hayatı.....	51
2.2.4. İlmî Kişiliği	58
2.2.5. Vefatı.....	63
2.2.6. Eserleri	64
2.3. TEFSİRİ.....	66
2.3.1. Tefsirdeki Metodu.....	66
2.3.1.1. Sûrelerin Nüzûl Sırasını Dikkate Alması	68
2.3.1.2. Nüzûl Ortamını Dikkate Alması.....	69
2.3.1.3. Tefsirde Bütüncül Yaklaşımı Dikkate Alması	75
2.3.2. Tefsirinin Kaynakları.....	77
2.3.3. Tefsirinin Özellikleri.....	78

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DERVEZE'NİN TEFSİRİNDE KISSA-SÎRET İLİŞKİSİ: SÂD SÜRESİ.....	81
3.1. SÜRE'NİN NÜZÛL TARİHİ VE ORTAMI.....	81
3.2. SÜRE'NİN MUHTEVASI	83
3.3. SÜRE'DEKİ KISSALAR VE SÎRET İLE İLİŞKİLERİ	85
3.3.1. Hz. Dâvûd Kıssası	85
3.3.2. Hz. Süleyman Kıssası.....	94
3.3.3. Hz. Eyyûb Kıssası.....	101
3.3.4. Hz. Âdem-İblîs Kıssası	107

SONUÇ

127

KAYNAKÇA

131

Emirhan EKŞİ, ilk ve orta öğretimini İstanbul'da farklı okullarda tamamladı. Orta öğretimine devam ettiği süreçte hafızlığını ikmal etti ve klasik Arapça eğitimi aldı. Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde lisans eğitimini tamamladı. 2023 yılında Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Bilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başladı. 2018 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'nda İmam Hatip olarak göreve başlayan EKŞİ, halen bu vazifesine devam etmektedir.

ÖN SÖZ

Bu çalışma, Muhammed İzzet Derveze'nin (1888-1984) Kur'ân tefsirinde kıssalar ile sîret arasında kurduğu ilişkiyi ele almak amacıyla hazırlanmıştır. Çalışma boyunca Derveze'nin, Hz. Peygamber'in hayatıyla Kur'ân'ın kıssa anlatılarını bir araya getirerek tarihsel ve mânevî bir bütünlük oluşturma çabasını incelemek hedeflenmiştir. Çalışma, Sâd Sûresi üzerinden somut bir örnekle konuya ışık tutmayı amaçlamıştır.

Çalışma boyunca, Derveze'nin tefsirindeki çalışma disiplini ve sûrelerin bütüncül bir yaklaşımla yorumlanmasına dair metot incelenmiş; bu analizler aracılığıyla ilgili alana akademik bir katkı sunulması amaçlanmıştır.

Bu çalışmanın hazırlık sürecinde bana rehberlik eden ve değerli fikirleriyle katkı sağlayan danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Sevim GELGEÇ'e en derin şükranlarımı sunarım. Çalışmanın her aşamasında gösterdiği destek ve hoşgörüsü, bu çalışmanın nihayete ermesinde büyük bir rol oynamıştır. Ayrıca çalışmamda önemli katkıları bulunan Prof. Dr. Mehmet ÇİÇEK'e müteşekkîr olduğumu ifade etmek isterim.

Yüksek lisans dönemi boyunca ilimlerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN, Doç. Dr. Kadir GÖMBEYAZ ve çalışmanın yazımı süresince istişarelerde bulunduğum kıymetli dostum Fatih COŞKUN'a da ayrıca teşekkür ederim. Bana ilk Kur'ân'ı öğreten ve öğrencilik hayatım boyunca daima desteğini hissettiğim Ali KARACA hocama, üzerimde emeği olan tüm

hocalarım ve şahsım maddî-mânevî desteğini esirgemeyen tüm dostlarıma sonsuz minnettarlığımı sunarım.

Ayrıca çalışmanın yazım süresinde dualarıyla yanımda olan annem, babam ve kardeşime; sabrı, sevgisi ve her daim desteğiyle bu zorlu sürecin aşılmasında büyük katkıları bulunan kıymetli eşime teşekkür ederim.

Bu çalışmanın, alana katkı sağlamasını ve araştırmacılara faydalı olmasını Cenâb-ı Hak'tan niyaz ederim.

Emirhan EKŞİ

Kocaeli-2025

ÖZET

Bu çalışma, Muhammed İzzet Derveze'nin (1888-1984) tefsirinde kıssa ile sîret arasındaki ilişkiyi incelemeyi ve bu ilişkinin Sâd Sûresi bağlamındaki mahiyetini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda Derveze'nin kıssalara yönelik yorumları analiz edilerek, Kur'ân kıssalarının nebevî sîret ile olan bağlantısının nasıl kurulduğu incelenmekte ve bu yaklaşımın ilâhî mesajların daha iyi anlaşılmasına dair katkıları araştırılmaktadır. Araştırma niteliksel bir çerçevede yürütülmekte ve belge inceleme ile dokümantasyon yöntemleri bir arada kullanılmaktadır. Yine bu çalışma, giriş ve sonuç bölümleri ile üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kavramsal çerçeve sunulmakta; ikinci bölümde İzzet Derveze'nin yaşadığı çağ, hayatı, ilmî kişiliği, eserleri ve tefsir metodolojisi tanıtılmaktadır. Üçüncü bölümde ise Sâd Sûresi'nin nüzûl ortamı ve muhatapları incelenmekte; ardından Derveze'nin tefsirinde Sûre'de yer alan kıssaların sîret ile olan bağlantıları detaylandırılmaktadır. Derveze, Sâd Sûresi'nin âyetlerinin bir bütünlük oluşturduğunu, bu bütünlüğün özellikle Hz. Peygamber'in karşılaştığı zorluklar bağlamında anlam kazandığını ifade etmektedir. Ona göre, kıssalar sadece bir hikâye değil, Hz. Peygamber ve müminler için teselli ve öğüt sunan, sabır ve teslimiyeti öğreten mesajlar taşımaktadır. Ayrıca Derveze, bu kıssalar vesilesiyle tüm insanlara önemli mesajlar verildiğini vurgulamaktadır. Derveze'nin Sâd Sûresi'ne dair tefsiri, peygamberî kıssaların bağlamını hikmet ve ibret alma çerçevesinde değerlendiren bütüncül bir yaklaşımla dikkat çekmektedir. Çalışma, Derveze'nin kıssalara

yönelik yorumlarının, Kur'ân mesajlarının daha iyi anlaşılmasına önemli katkılar sağladığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîş, İbret, K1ssa, Sâd Sûresi, Sîret.

ABSTRACT

Our research seeks to analyze the relationship between narrative (qissa) and prophetic biography (sīra) in the exegesis of Muḥammad ‘Izzat Darwaza (1888-1984), aiming to uncover the nature of this connection within the framework of Sūrat Ṣād. To this end, Darwaza’s interpretations of the narratives are examined to understand how the link between Qur’ānic stories and the prophetic sīra is established, while also investigating the contributions of this perspective to a deeper comprehension of divine messages. The study is conducted within a qualitative framework, employing both document analysis and documentation techniques. It comprises an introduction, a conclusion, and three main chapters. The first chapter outlines the conceptual framework; the second chapter discusses ‘Izzat Darwaza’s historical context, life, scholarly identity, works, and exegetical methodology. The third chapter delves into the socio-historical context and audience of Sūrat Ṣād, followed by a comprehensive analysis of the connections Darwaza draws between the narratives in the Sūrah and the prophetic sīra. Darwaza asserts that the verses of Sūrat Ṣād constitute a coherent unity, which gains particular significance within the challenges encountered by the Prophet Muhammad. In his view, these narratives are not mere stories but contain messages offering solace and guidance to the Prophet and the believers, teaching lessons of patience and submission. Furthermore, Darwaza highlights that these narratives deliver significant messages to all of humanity. His interpretation of Sūrat Ṣād is notable for its holistic perspective, evaluating the context of prophetic narratives within a framework of wisdom and

moral lessons. This study has demonstrated that Darwaza's commentary on the narratives provides a meaningful contribution to the profound understanding of the Qur'ānic message.

Keywords: Admonition, Biography, Darwaza, Narrative, Sūrat Şād, al-Tefsīru'l-Ḥadīth.

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: Bin, İbn (Oğlu)
b.y.	: Basım Yeri Yok
bk.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
KURAMER	: Kur'ân Araştırmaları Merkezi
No.	: Numara
öl.	: Ölüm Tarihi
s.a.s	: Sallallâhü Aleyhi ve Sellem
nşr.	: Neşreden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
vd.	: Ve Diğerleri

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm, Allah Teâlâ tarafından Hz. Peygamber'e yaklaşık yirmi üç yıl boyunca tedricen indirilmiş olan ilâhî bir kelimedir. Bu şekilde nüzûlünün ve bazen muhtelif vesilelerle indirilmesinin, elbette ki pek çok hikmeti vardır. Esbâb-ı nüzûl olarak tabir edilen bu durumlar, verilen mesajları anlamak, gerekli dersleri çıkarabilmek adına önemlidir. Bu minvalde, Kur'ân âyetlerinin hangi soru, olay, durum üzerine indiğini tespit etmek, nüzûl ortamının şartlarını bilmek ve ilâhî kelâmın ilk muhataplarını tanımak icap eder. Bunun içindir ki; hadis, siyer, esbâb-ı nüzûl ve tarih gibi kaynaklara başvurulmasına ihtiyaç duyulmakta, bu gibi kaynaklardan istifade edilerek ilk anlamı tespit edebilmek ve akıl sahiplerinin ne gibi dersler alması gerektiğini çözebilmek önemli görülmektedir. Bu tarz bir anlama çabası, Kur'ân'ın önemli bir bölümünü oluşturan kıssaların, gerçek amacına ve kıssalar aracılığıyla verilmek istenilen mesajların anlaşılmasına büyük katkı sağlayacaktır.

Araştırmanın konusu ve problemi; Son dönem müfessirlerinden Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîş* adlı eserinde sûrelerin nüzûl sırasını esas alarak farklı bir yöntem izlemiştir. Kur'ân'ı, sîret ekseninde yorumlayarak kıssalar ile sîret arasında bağlar kurmuş, bu yolla ilâhî mesajların daha anlaşılır hâle gelmesini hedeflemiştir. Kıssaların sîretten bağımsız bir şekilde yorumlanabildiği ve tarihî bilgi veren bir kıssa gibi literal bir okumaya tabi tutulabildiği göz önünde bulundurularak, kıssa-sîret ilişkisine özel vurgu yapan bir müfessir olan Derveze'nin tefsirinden hareketle, Sâd Sûresi'ndeki kıssaları ele almayı ve bu ilişkinin önemini ortaya koymayı istedik. Bu çalışmada, İzzet Derveze'nin

et-Tefsîru'l-Ĥadîs adlı eseri temel alınarak tefsirinde kıssa ile nebevî sîret arasındaki ilişki ele alınacak ve bu çerçevede onun sîretle kurduğu bağlantılar tespit edilmeye çalışılacaktır. Ancak, çalışmanın kapsamı gereği inceleme Sâd Sûresi ile sınırlandırılacaktır. Sâd Sûresi, İslâm inancının temelini oluşturan tevhid, nübüvvet ve âhiret prensipleri etrafında insanlara doğru yolu gösterme amacı taşımaktadır. Bu Sûre'de, hakikatlere karşı direnenlerin tutumları, onlara verilen cevaplar, hak ve bâtil mücadelesini anlatan kıssalar, âhiretle ilgili uyarıcı sahneler ve İslâm'ın müşriklere karşı kazanacağı zafer ele alınmaktadır. Yine bu Sûre'de, Kur'ân'ın anlatım hikmeti gereği bazı kıssalara bir değini ile yer verilmiş, bazı kıssalar ise daha ayrıntılı şekilde anlatılmıştır.

Araştırmanın amacı ve yöntemi; çalışmanın amacı, İzzet Derveze'nin tefsirinde kıssa ve sîret arasındaki ilişkinin incelenerek, özellikle Sâd Sûresi bağlamında bu ilişkinin mahiyetini ve tefsir anlayışındaki önemini ortaya koymaktır. Derveze'nin kıssalara dair yorumlarını analiz ederek, Kur'ân kıssalarının nebevî sîretle bağlantısını nasıl kurduğu açıklığa kavuşturulacak ve bu yaklaşımla ilâhî mesajların daha iyi anlaşılmasına yönelik katkıları ortaya konulacaktır.

Çalışmada, İzzet Derveze'nin tefsirini bir örneklem olarak kullanarak, kıssa ve sîret arasındaki ilişkinin incelenmesi amacıyla niteliksel araştırma yöntemi çerçevesinde çeşitli yöntemler bir arada kullanılacaktır. Çalışma boyunca, Sâd Sûresi'ndeki kıssalarla ilgili Derveze'nin yorumları, sistematik bir yaklaşımla ele alınacak; belge inceleme ve dokümantasyon yöntemleri doğrultusunda birincil ve ikincil kaynaklar analiz edilecektir. Bu yöntemler doğrultusunda toplanan veriler, kıssa-sîret ilişkisinin Derveze'nin tefsirinde nasıl bir yer tuttuğu ve bu ilişkinin nasıl anlaşılması gerektiğine dair bir perspektif geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Çalışmada üç ana bölüm bulunacaktır: Birinci bölümde kavramsal çerçeve ele alınıp, konuyla ilgili kavramların tahlili gerçekleştirilecek, kurulan ilişkilerin ne anlama geldikleri beyan edilecektir. Bu bağlamda, kıssa ve kıssa ile ilgili olan nebe', hadis, mesel ve ustûre-esâtîr kavramları ile sîret kavramı ele alınacak, kıssa-sîret ilişkisinin ne ifade ettiği açıklanacaktır. Ayrıca kıssaların özellik, hikmet ve gayeleri konularına değinilecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Muhammed İzzet Derveze'nin yaşadığı çağ ve coğrafya hakkında genel bir tasvir sunulacak, hayatı, ilmî kişiliği, önemli eserleri hakkında bilgiler verilecektir. Yine bu bölümde, çalışmanın merkezine aldığımız *et-Tefsîru'l-Hadîs* isimli eseri tanıtılacak, eserin özellikleri ve Derveze'nin tefsirdeki metoduna dair bilgiler aktarılacaktır. Bu husustaki çalışmaların yoğunluğundan dolayı genel bir çerçeve sunulacaktır.

Üçüncü ve son bölümde, öncelikli olarak Sâd Sûresi'nin nüzûl tarihi, nüzûl ortamı ve muhatapların durumu incelenecek; ardından belirlediğimiz yöntemler çerçevesinde, Derveze'nin tefsirinde Sâd Sûresi'ndeki kıssaların sîret ile ilişkisi ele alınacaktır.

Literatür değerlendirmesi ve kaynak analizi; Çalışmanın amacına uygun olarak, Derveze'nin tefsiri öncelikli başvuru kaynağımız olacak ve yine kendisinin kaleminden çıkan diğer eserler bu çalışmada bir referans noktası olacaktır. Derveze ile ilgili yapılan çalışmalar da sık başvuracağımız kaynaklar arasında yer alacaktır. Kavramların açıklanması için ilk dönem sözlükleri başta olmak üzere klasik ve çağdaş eserlerden yararlanılacaktır. Yine mütedavil olan klasik ve çağdaş tefsirlere de sık sık başvurulacaktır.

Bu çalışmanın konusuyla ilgili benzer bazı çalışmalar bulunmaktadır. İlk olarak 2019 yılında Büşra Mutlu tarafından kaleme alınan *Seyyid Kutup ve İzzet Derveze'nin Tefsirlerinde Mekki ve Medeni Sureler Bağlamında Kur'an Kıssaları* başlıklı çalışması,

iki müfessirin kıssa yorumları üzerine karşılaştırmalı bir analiz sunmaktadır. Bu çalışma, özellikle Kur'ân'ın Mekki ve Medeni dönemlerine ait sûreler çerçevesinde kıssaların nasıl ele alındığını araştırmakta ve iki farklı müfessirin bu konudaki yaklaşımlarını karşılaştırmalı bir yöntemle incelemektedir. Büşra Mutlu'nun bu çalışmasında iki müfessir karşılaştırmalı olarak ele alınırken, bizim çalışmamızda kıssa-sîret ilişkisi tamamen Derveze'nin tefsiri çerçevesinde derinlemesine incelenmektedir.

2020 yılında Hatice Kübra İskender'in hazırladığı *Derveze Tefsirinde Sîret-Nüzul İlişkisi* başlıklı çalışma ise, İzzet Derveze'nin tefsirinde sîret ve nüzûl arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Bu çalışma, Derveze'nin vahyin nüzûl süreci ile Peygamber'in hayatı (sîret) arasındaki bağlantıları nasıl kurduğunu incelemekte ve bu ilişkinin Derveze'nin tefsir yöntembilimindeki önemini ele almaktadır. Hatice Kübra İskender'in çalışması, sîret-nüzûl ilişkisine odaklanırken, bu çalışma Sâd Sûresi özelinde kıssa ve sîret ilişkisini merkeze almaktadır.

2021 yılında Abdullah Revaha Akay tarafından yazılan *Taberî Tefsirinde Kıssa-Sîret İlişkisi: Bakara ve A'raf Sureleri Örneği* başlıklı çalışma, Taberî'nin tefsirinde kıssalar ile sîret arasındaki ilişkiyi Bakara ve A'râf sûreleri üzerinden incelemektedir. Bu çalışmada, klasik dönem tefsirlerinden biri olan Taberî tefsirindeki kıssa-sîret bağlantıları ve kıssaların tefsir ilmindeki rolü detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Abdullah Revaha Akay'ın Taberî tefsirine dair yaptığı bu çalışma, kıssa-sîret bağlamında farklı bir müfessirin yorumlarını incelemektedir; bu çalışma ise İzzet Derveze'nin bu konuda getirdiği özgün yaklaşımlara odaklanmaktadır.

2023 yılında ilk baskısı yayımlanan Sevim Gelgeç'in kaleme aldığı *Kur'ân'ın Dil ve Üslûp Yapısı Ekseninde Sâd Sûresi Tefsiri –Bütüncül Bir Deneme-* isimli eser, Kur'ân'ın genel dil ve üslûp yapısına uygun bir perspektiften hareketle Sâd Sûresi'nin bütüncül

bir tefsirini sunmaktadır. Bu eser, Sûre'nin anlamını ve üslûp özelliklerini ele alırken, bu çalışma ise İzzet Derveze'nin bu Sûre'deki kıssalar ile nebevî sîret arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya yönelik bir inceleme yapmaktadır. Bu çalışmadan istifade edilmekle birlikte Derveze'nin kıssa-sîret ilişkisine dair geliştirdiği özgün yaklaşım, bu çalışmanın merkezini oluşturacaktır.

Bu çalışmalar, kıssa-sîret ilişkisine dair farklı perspektifler sunmalarına rağmen, bu çalışmanın özgünlüğü, Derveze'nin tefsiri özelinde kıssayı merkeze alarak bu ilişkiyi incelemesinde yatmaktadır.

Bu çalışmanın önemli bir farkı ise Sâd Sûresi'ne odaklanmasıdır. Sâd Sûresi, kısa bir zaman diliminde nazil olmasına rağmen art arda farklı uzunluklara sahip kıssalar içermektedir. Bu yönüyle, kıssa-sîret ilişkisi açısından özgün bir inceleme alanı sunmakta ve Derveze'nin bu Sûre'ye dair yorumlarının derinlemesine incelenmesi gerekmektedir. Literatürde bu Sûre'ye özel benzer bir çalışmanın bulunmaması, bu çalışmanın önemli bir boşluğu dolduracağını düşündürmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. KISSA KAVRAMI

1.1.1. Sözlük Anlamı

Kıssa kavramı sözlükte, bir kişinin izini sürmek, ardına düşmek, takip etmek, anlatmak, haber vermek gibi anlamlara gelmekte olup,¹ aynı zamanda peş peşe sıralanan haber, olay gibi anlamlara da gelmektedir.² Yine bir kişiye veya bir olaya ilişkin gelişmelerin adım adım, ayrıntılı bir şekilde anlatılmasını veya bu özellikleri barındıran bir hikâyeyi ifade etmektedir.³ Kıssa kelimesi, Arapça'da kasasa (قَصَصَ) kökünden türemiştir. Kissanın çoğul hâli olan kasas ise, anlatılan olaylar veya haberler anlamına gelmektedir.⁴

1 Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, Kitâb'ul-'Ayn, thk. Abdü'l-Hamîd el-Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 8/395-396; Ebû'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414), 7/74; İdris Şengül, "Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi", Kıssa (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/498-500.

2 Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an, thk. Safvân 'Adnân ed-Dâvûdî (Şam - Beyrut: Dâru'l-Kalem - ed-Dâru's-Şâmiyye, 1417), 671.

3 Şengül, "Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi", 25/498-500.

4 Şengül, "Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi", 25/498-500.

1.1.2. Terim Anlamı

İnsanların ders çıkararak doğru yola yönelmelerini sağlamak amacıyla, genellikle zaman ve mekân unsurlarından bağımsız bir şekilde önceki toplumlara dair Kur'ân'da aktarılan olaylar *kıssa* olarak adlandırılmaktadır.⁵ Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan kıssalar incelendiğinde, geçmiş milletlerin izlerini sürerek, onların yaşantılarını ortaya koyma ve bu tarihî olayları aktararak, hitap ettiği insanların, vakalar üzerinde derin tefekküre yönelmelerini sağlama amacı taşıdığı görülmektedir.⁶

Kur'ân'da *kıssa* kelimesi yer almaz; ancak isim olarak hikâye, mastar olarak ise hikâye etmek anlamında kullanılan *kasas*, aynı kökten türeyen fiillerle ifade edilir⁷. *Kassa* fiili, iki yerde “*bir kimsenin izini sürüp ardınca gitmek*” anlamında (el-Kehf, 18/64; el-Kasas, 28/11), diğer birçok yerde ise *peygamberlerin hikâyelerini anlatmak, haber nakletmek, hakkı, âyeti, rüyayı açıklamak, anlatmak* anlamlarında kullanılmıştır⁸. *Kısâs* kelimesi, köken olarak iz sürme anlamına gelen bir fiille ilişkilidir ve esasen *iki kişinin birbirinin izini takip etmesini* ifade eder. Zamanla bu kelime, bir eylemin ve cezanın iki taraf için de eşit şekilde uygulanması anlamında bir terim hâline gelmiş olup Kur'ân'da dört yerde geçmektedir.⁹

Kur'ân kıssalarını muhtevaları yönüyle üç kısma ayırmak mümkündür. Kur'ân'da vahiyden önce yaşanmış tarihî olayları

- 5 Şehmus Demir, *Mitoloji Kur'ân Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2003), 73.
- 6 Ali Kemal Seyis, *Menâr ve Hak Dini Kur'ân Dili Tefsirlerinde Kur'ân Kıssaları Üzerinde Yorum Farkları* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 43.
- 7 Bk. Âl-i İmrân, 3/62; el-A'râf, 7/176; Yûsuf, 12/3; el-Kasas, 28/25.
- 8 Bk. en-Nisâ, 4/164; el-En'âm, 6/57, 130; el-A'râf, 7/7, 35, 101; Hüd, 11/100, 120; Yûsuf, 12/3, 5; en-Nahl, 16/118; el-Kehf, 18/13; Tâhâ, 20/99; en-Neml, 27/76; el-Mü'min, 40/78.
- 9 Bk. el-Bakara, 2/178, 179, 194; el-Mâide, 5/45; Şengül, “Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi”, 25/498-500.

anlatan kıssalar, peygamberlerin hayatlarını ve mücadelelerini gözler önüne seren birinci tür kıssaları oluşturur. Bu kıssalar, peygamberlerin kavimlerine yaptıkları çağrılarını, Allah'ın onları desteklemesini, inkârcıların davete karşı takındığı tutumları, davetin aşamalarını ve sonunda inkârcıların uğradıkları akıbeti aktarır. Hz. Âdem ve oğulları, Hz. Nûh, Hz. Hûd, Hz. Sâlih, Hz. Lût, Hz. İbrâhim, Hz. İsmâil, Hz. İshak, Hz. Ya'küb, Hz. Yûsuf, Hz. Şuayb, Hz. Mûsâ, Hz. Dâvûd, Hz. Süleyman, Hz. Eyyûb, Hz. Yûnus, Hz. Zekeriyâ, Hz. Yahyâ ve Hz. İsa gibi peygamberlerin kıssaları, bu tür anlatılara en güzel örneklerdir. Bu kıssalar, ibret verici dersleriyle insanlığa rehberlik etmektedir.

Kur'an'daki ikinci tür kıssalar, vahiy sürecinde hem Hz. Peygamber'in hem de onun muhatap olduğu toplumda yaşanan olayların kısaca formunda anlatılmasını içerir. İsrâ hadisesi, Hicret olayı, Bedir, Uhud, Hendek savaşları, Huneyn Gazvesi, Tebük Seferi, Bey'atı rıdvân ve Hudeybiye Antlaşması gibi önemli hadiseler, bu kısaca türünün örneklerindedir.

Üçüncü tür kıssalar ise gaybî haberlerle ilgilidir; Hz. Âdem'in yaratılışı, kıyamet sahneleri, ahiret, cennet ve cehennem tasvirleri, insanları tefekküre yönlendiren kısaca yöntemiyle etkileyici bir biçimde anlatılmaktadır.¹⁰

1.1.3. Kıssa İle İlgili Kavramlar

1.1.3.1. Nebe' Kavramı

Kıssa kavramının yerine kullanılan kavramlardan birisi *nebe'*/نبأ, çoğulu *enbâ'*/أنبأ kavramıdır. Nebe' kavramı sözlükte fiil olarak haber verme, iletme, bildirme, isim olarak ise haber, önemli

10 Şengül, "Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi", 25/498-500.

fayda sağlayan haber, içinde faydalı ilim ve zannı galip bulunan büyük ve önemli haber anlamlarını içermektedir.¹¹

Nebe' kelimesi, çoğul formu olan enbâ' ile birlikte Kur'ân'da yirmi dokuz âyette geçmektedir. Bu kelimenin kökünü oluşturan *nübûet* (*nübüvvet*) kavramı ve bu kökten türetilen fiiller ise toplamda elli altı yerde, *nebi* kelimesi ise çoğul formları olan *nebiyyûn* ve *enbiyâ* ile birlikte seksen âyette yer almaktadır.¹²

Kur'ân'da nebe' ve enbâ' kavramları, birçok konudaki bilgiyi günümüze aktarmak amacıyla kullanılmıştır. Bu bağlamda birkaç örnek vermek gerekirse; Hz. Âdem'in iki oğlu,¹³ Hz. Nûh,¹⁴ Hz. İbrâhim,¹⁵ Hz. Mûsâ ve Firavun,¹⁶ Âd ve Semûd kavimlerinin kıssaları¹⁷ gibi olaylar ile kıyamet¹⁸ ve gayb¹⁹ haberleri için nebe' ve enbâ' kelimelerinin kullanılması örnek olarak gösterilebilir. Yine bazı peygamberlerin kıssaları ve onların karşılaştıkları zorluklar da bu kavram ile ifade edilmektedir. Kur'ân, nüzûlünden itibaren muhataplarını çeşitli konularda hidayete ulaştırmıştır. Kimi zaman da kıssalar vesilesiyle hidayete erdirmiş ve insanları inşa etmiştir. Bu konuda kıssa kavramı yerine kullanılan nebe'/enbâ' kavramının da önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.²⁰

11 Ferâhîdî, Kitâb'ul-'Ayn, 4/186.

12 Yusuf Şevki Yavuz, "Haber", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/14/346-349.

13 el-Mâide 5/27; et-Tevbe 9/70.

14 Yûnus 10/71.

15 eş-Şuarâ 26/69.

16 el-Kasas 28/3.

17 et-Tevbe 9/70.

18 Sâd 38/67; en-Nebe' 78/2.

19 Âl-i İmrân 3/44; Hüd 11/49; Yûsuf 12/102.

20 Seyis, Menâr ve Hak Dini Kur'ân Dili Tefsirlerinde Kur'an Kıssaları Üzerinde Yorum Farkları, 48.

1.1.3.2. Hadîs Kavramı

Kur'ân-ı Kerîm'de farklı anlamlarda kullanılan *hadîs* حديث kelimesinin çoğulu *ehâdîs* أحاديث şeklindedir. Bu kelime, sözlükte haber, söz, metot ve yenilik gibi anlamları ifade etmektedir. Fiil formatında söz söylemek, ihdâs etmek, ortaya çıkarmak anlamlarıyla *hadese*/حَدَّثَ , *haddese*/حَدَّثَ , *hâdese*/حَدَّثَ , *ahdese*/أَحَدَّثَ kelimeleri, kişilerin sözlerini, karşılıklı sohbetlerini ve konuşmalarını ifade etmektedir.²¹ Kur'ân'da kıssa ve haberlerin anlatımında hadîs ve ehâdîs kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir.²²

Kur'ân'da hadîs/ehâdîs kavramının kıssa ve haber anlamında kullanımına örnek olarak şu âyetler gösterilebilir: “*Mûsâ'nın haberi sana ulaştı mı?*”²³, “*(Ey Muhammed!) İbrâhim'in ağırlanan misafirlerinin haberi sana geldi mi?*”²⁴, “*Orduların, Firavun ve Semûd'un haberi sana geldi mi?*”²⁵, “*Sonra arka arkaya peygamberlerimizi gönderdik. Her ümmete kendi peygamberi geldikçe, onu yalanladılar. Biz de onları birbiri ardından helâk ettik ve onları birer ibretli hikâye yaptık. Artık inanmayan bir kavim, Allah'ın rahmetinden uzak olsun!*”²⁶

Hadîs kelimesi, Kur'ân'da, söz söylemek, ortaya çıkarmak, ihdâs etmek gibi anlamlarda fiil formunda kullanılmaktadır. Geçmiş zaman kipi ile (hadese, haddese, hâdese) şeklinde gelen hadîs

21 İsfahânî, el-Müfredât fi ġaribi'l-Kur'ân, 222-223; Ebû't-Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Firûzâbâdî, Beşâ'iru Zevî't-Temyîz fi Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz, thk. Muhammed 'Alî en-Neccâr (Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ, ts.), 2/439-440.

22 Mehmet Okuyan, Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 232.

23 Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Tâhâ 20/9.

24 ez-Zâriyât 51/24.

25 el-Bürûc 85/17-18.

26 el-Mü'minûn 23/44.

kelimesi, Kur'ân'da bahsi geçen kişilerin sözleri, sohbeti ve konuşması anlamlarında kullanılmıştır.²⁷

Yine Kur'ân-ı Kerîm'de, ilâhî söz, yeni mesaj, kıssa ve benzeri kelimelerle izafî anlamlarıyla kullanılmıştır.²⁸

Sonuç olarak görmekteyiz ki; Kur'ân'da, kıssaları naklemeden hadîs/ ehâdîs kelimesi ve türevleri yer almaktadır.

1.1.3.3. Mesel Kavramı

Arapça *mesel*/مثل çoğulu *emsâl*/امثال kelimesi, *misl*/مثل kökünden türemiştir. Mesel kavramı lügatte benzemek, benzeşmek, bir şeyin bir şeye benzemesi ya da birbirini andırması hatta birbirine eşit ve denk olması gibi anlamlara gelmektedir. Mesel sözcüğü, açıklamak amacıyla benzeri hakkında söylenen söz şeklinde de tanımlanmıştır. Ayrıca meselin sıfat, vasıf, söz, ibret ve kıssa manalarına da geldiği ifade edilmektedir.²⁹ Yine mesel kelimesi darabe/ضرب fiiliyle kullanıldığında, kıssa anlatmak anlamını ifade ettiği gibi örnek vermek, bir şeyi bir şeye benzetmek, misal vermek anlamlarına da gelmektedir.³⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan meseller, Tefsir usulü ve Ulûmü'l-Kur'ân alanlarında, Emsâlü'l-Kur'ân başlığı altında incelenmektedir. Bu misallerin üslûbu, âyetlerin anlam ve hedefinin, insanın ruhunda iz bırakan ve hayranlık uyandıran bir biçimde, özlü ve kısa cümlelerle dile getirilmesi şeklinde tanımlanmaktadır.³¹

27 Okuyan, Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü, 232.

28 Mukadder Ârif Yüksel, "Kur'an'da Hadis Kelimesinin Semantik Anlamı", Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/6 (2017), 142-147.

29 İsfahânî, el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân, 758-759.

30 Mustafa Kara, "Kur'an Kıssalarını 'Hikâye' Kavramıyla Tanımlamanın İmkânı", Tefsir Araştırmaları Dergisi 2/1 (2018), 62.

31 Mennâ' Halîl el-Kaţţân, Mebâhiş fi 'Ulûmi'l-Kur'ân (Mektebetü'l-Me'ârif, 2000), 290.

Kur'ân-ı Kerîm'de mesel kelimesi çeşitli anlamlarda kullanılmakta olup bunları şu şekilde açıklayabiliriz:

Birincisi, mesel en yaygın anlamıyla misal, örnek veya benzer anlamında kullanılır. Bu anlam, Allah'ın güzel bir sözü kökü sağlam, dalları gökte olan bir ağaca benzetmesinde görülür: “*Görmedin mi, Allah güzel bir sözü nasıl misal getirdi? (Güzel bir söz), kökü sağlam, dalları göğe yükselen bir ağaç gibidir.*”³²

İkincisi, tarihî bazı kavimlerin durumları, isyankâr tutum ve davranışları ve bu sebeple başlarına gelen musibetler birer mesel olarak anlatılır. Bu âyetlerde mesel, hâl, durum veya sîret anlamını içerir. Örneğin: “*Biz, onlardan daha çetinlerini de helâk ettik. Öncükilerin örneği geçti!*”³³

Üçüncüsü, bazı âyetlerde mesel bir şeyin nitelik ve özelliklerini anlatmak için kullanılır. Örneğin, takvâ sahiplerine vaat edilen cennet, şu şekilde ifade edilir: “*Allah'a karşı gelmekten sakınanlara va'dolunan cennetin durumu şudur: Onun içinden ırmaklar akar, yemişleri ve gölgeleri devamlıdır. İşte bu, Allah'a karşı gelmekten sakınanların sonudur. İnkâr edenlerin sonu ise ateştir.*”³⁴

Kıssa ile mesel arasında benzer yönlerin bulunduğunu görmekteyiz. Mesel'in, kıssadan farklı olarak örnek alınacak söz, insanları güzel ahlâka ulaştıracak temsili hikâyeye, farazî bir anlatım biçimi olabileceği de değerlendirilmiştir.³⁵

32 İbrâhîm 14/24. Ayrıca Bk. el-Bakara 2/26; er-Ra'd 13/17; İbrâhîm 14/26; er-Rûm 30/58.

33 ez-Zuhruf 43/8. Ayrıca Bk. el-Bakara 2/214; el-A'râf 7/176; ez-Zuhruf 43/56, 59.

34 er-Ra'd 13/35. Ayrıca Bk. Muhammed 47/15; en-Nahl 16/60; el-En'âm 6/122; er-Rûm 30/27; el-Feth 48/29.

35 Mustafa Öztürk, Kıssaların Dili (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 11; Mehmet Okuyan, Kıssalar Ne Söyler (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2017), 16; Hanefi Şola, Kur'an Kıssalarına Çağdaş Yaklaşımlar (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 62.

1.1.3.4. Ustûre-Esâtîr Kavramı

Ustûre-esâtîr أسَاطِير-أَسْطُورَة lafızlarının kökü olan *setara* سَطَرَ lafzı, yazı yazmak, yazıyla kayda geçirmek gibi anlamlara gelmektedir.³⁶ Tekil hâli üstûra çoğul hâli ise esâtîr'dir. İstâr veya istâra'nın çoğul şekli olduğunu kabul edenler de vardır. Esâtîru'l-evvelîn ifadesi, öncekilerin yazdıkları şeyler olarak tefsir edilmiştir. Abdullah b. Abbas (öl. 68/687-688), esâtîru'l-evvelîn ifadesini, öncekilerin yazdığı, düzenlediği sözler olarak açıklamıştır. Bazıları ise esâtîr'in, saçma ve boş hikâyeler anlamına geldiğini söylemiştir. Ancak yapılan bu açıklamalar, bir tefsir değil, kelimenin anlamını ve kökenini inceleyen bir tür yorum veya anlamlandırma çabasıdır.³⁷

Esâtîru'l-evvelîn, eski zamanların efsaneleri veya tarihî hikâyeleri anlamına gelir ve özellikle masalsı, destansı anlatılar için kullanılmıştır. Esâtîr kelimesiyle ilgili bu yanlış anlamlandırma, daha sonraları esâtîr kelimesinin, düz anlamda tarih yerine boş hikâyeler, masallar, hurafeler için bir kinaye olarak kullanılmasına yol açmıştır. Kâmus'ta da esâtîr'in nizamsız kelimeler yani saçma anlamında geçtiği görülmektedir.³⁸

Esâtîr, Kur'ân-ı Kerîm'de ilkel topluluklar veya geçmiş milletler anlamına gelen evvelîn kelimesiyle birlikte esâtîru'l-evvelîn şeklinde dokuz yerde geçmektedir.³⁹ Bu âyetlerden anlaşılmalıdır ki, inkârcılar, Kur'ân'ın Hz. Peygamber tarafından uydurulduğunu ve başkalarının da ona bu konuda yardım ettiğini iddia

36 Ferâhîdî, Kitâb'ul-'Ayn, 2/141.

37 Muhammed Hamdi Elmalılı, Hak Dini Kur'an Dili, ed. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 837-841.

38 Elmalılı, Hak Dini Kur'an Dili, 837-841.

39 el-Mü'minûn 23/81-89; el-Furkân 25/5-6; el-Enfâl 8/31-33; en-Neml 27/68-69; el-En'âm 6/25-30; en-Nahl 16/24-27; el-Ahkâf 46/17-18; el-Kalem 68/15; el-Mutaffifin 83/13.

etmektedirler. Onlar çoğunlukla Kur'ân'ın tamamına, bazen de ahirette diriliş haberine eskilerin masalları gözüyle bakmışlardır.⁴⁰

1.2. SÎRET KAVRAMI

1.2.1. Sözlük Anlamı

Sîret سيرة kelimesi *s-y-r* س-ي-ر kökünden türemiş olup çoğulu *siyer* سير kelimesidir. Sîret, gidişat, yol, sünnet, hâl, durum, davranış, davranış biçimi, yaşam tarzı, bir kimsenin ahlâkı, seviyesi, hayat hikâyesi gibi anlamlara gelmektedir.⁴¹ Kişinin doğal olarak ya da sonradan kazanmış olduğu hâllerin toplamına sîret denilmekte olduğu ve bu çerçevede güzel sîret, kötü sîret gibi kullanımların bulunduğu ifade edilmektedir.⁴² Ayrıca istiare yoluyla gidilen yol manasında mezhep anlamında da kullanılır.⁴³

Kur'ân'da sîret, “Allah, şöyle dedi: “*Tut onu. Korkma! Biz, onu yine eski durumuna döndüreceğiz.*”⁴⁴ âyetinde hâl, durum, şekil anlamında yalnız bir yerde geçmektedir.⁴⁵

40 Şerafettin Gölcük, “Esâtir”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/359-360.

41 İsfahânî, el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân, 433; İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, 2/328; İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, 4/390; Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, el-Ķâmûsü'l-Muhîṭ, thk. Muhammed Ne'im el-Irksûsî (Beirut: Müessesetü'r-Resâle Basım Yayın Dağıtım, 1426), 412; Mustafa Fayda, “Siyer ve Megâzi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2009)..

42 Muhammed Coşkun, Muhammed Âbid El-Cabirî'nin Tefsir Yöntemi: Sîret-Nüzül İlişkisi (İstanbul: Mana Yayınları, 2022), 250.

43 Ebû'l-'Abbâs Şihâb ed-Dîn Aḥmed b. Yûsuf b. 'Abdiddâim Semîn el-Halebî, Umdetu'l-Huffâz fi Tefsiri Eşrefi'l-Elfâz, thk. Muḥammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417), 2/244.

44 Tâhâ 20/21.

45 Fayda, “Siyer ve Megâzi”, 37/319-324.

1.2.2. Terim Anlamı

Sîret ve *siyer* terimleri, Hz. Peygamber'in hayatını, bu hayatı inceleyen bilim dalını ve bu alanda kaleme alınan eserleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Yine terim anlamı olarak *sîret*, Hz. Peygamber'in yaşamı boyunca izlediği yol ve davranışları ile diğer insanlarla olan ilişkilerini ifade etmektedir. İslâmî kaynaklarda, Hz. Peygamber'in biyografisini, onun yaşam biçimini ve savaşlar gibi toplumsal olaylardaki tutumunu konu alan eserler bu kapsamda *sîret* olarak adlandırılmıştır.⁴⁶

1.3. KISSA-SİRET İLİŞKİSİ

Kur'ân-ı Kerîm ile Hz. Peygamber'in hayatı, birbirini tamamlayan ve açıklayan bir bütünlük içindedir. Kur'ân'da, Hz. Peygamber'in müşrikler ve Ehl-i Kitap ile ilişkileri, onların O'na ve getirdiği mesaja karşı tutumları, müminlerin Hz. Peygamber'le olan münasebetleri ve inkârcıların müminlere yönelik davranışları detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.⁴⁷ Bu bağlamda, tebliğ, açıklama, delillendirme, öğüt verme, uyarıda bulunma, müjdeleyici ve korkutucu haberler sunma, kibirlenme, küçümseme, dikkat çekme ve soru-cevap yöntemi gibi çeşitli anlatım biçimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Kur'ân'ı nüzûl sürecine uygun bir şekilde okumaya çalışanlar, anlatılan olaylar arasındaki bağlantıyı açık bir şekilde fark edebilirler.⁴⁸

46 Muḥammed b. 'Alî b. el-Ḳâḏî Muḥammed Hâmid b. Muḥammed Şâbir el-Fârûkî el-Hânevî, Keşşâfu İştilâḫâti'l-Funûn ve'l-'Ulûm, thk. 'Alî Daḥrûc (Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996), 1/998; Fayda, "Siyer ve Megâzi", 37/319-324; Şaban Öz, İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri (İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 2008), 11.

47 Muhammed İzzet Derveze, et-Tefsîru'l-Ḥadîş Tertîbu's-Süver Hasebi'n-Nüzûl (Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l- İslamî, 2000), 1/142.

48 Derveze, et-Tefsîru'l-Ḥadîş, 1/142.

Vahyin inişi, Kur'ân'ın muhatap aldığı toplumların sosyo-kültürel yapıları, içinde buldukları şartlar ve yaşanan gelişmelerle doğrudan ilişkilidir. Kur'ân'ı anlamaya yönelik bir okuma süreci, bu bağlantıyı fark etmeyi kolaylaştırır. Ayrıca âyetlerin ve içerdikleri kıssaların, Hz. Peygamber'in karşı karşıya kaldığı olaylarla ve risâlet sürecinin seyrine bağlı olarak vahyedildiği görülebilir.⁴⁹

Kur'ân'da önemli bir yer tutan kıssaların, Hz. Peygamber'in sîreti ile derin bir ilişki taşıdığı görülmektedir. Bu kıssaların, Hz. Muhammed'in (s.a.s) sîretini yansıtan bir ayna işlevi gördüğü, bu aynada onun davetinin geçmişinin, mevcut durumunun ve geleceğe yönelik izlerinin bulunduğu ifade edilmektedir. Kıssalar, her ne kadar zahiren peygamberlerin hayat hikâyelerini anlatsa da anlatım üslûplarının, sadece o peygamberlerin kıssaları ile sınırlı kalmayıp, Muhammedî davetin çeşitli aşamalarına uygun bir biçimde olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰

Yine görülmektedir ki; Kur'ân, peygamber kıssalarını kronolojik bir sırayla aktarmamış, Hz. Muhammed'in (s.a.s) davetiyle ortak noktaları bulunan yönlerini anlatmıştır. Bu durumda, kıssalar bir geçmiş değil, bir *hâl* niteliği taşır. Hz. Muhammed'in (s.a.s) kavminin tutumları, bu kıssalarda sembolik olarak ifade edilmektedir.⁵¹ Ayrıca peygamberlerin kıssaları, inkârcıların inatları ve türlü yalanlamaları karşısında Hz. Muhammed'e (s.a.s) teselli vermek ve moralini güçlendirmek amacıyla zikredilmekle beraber⁵² muhataplarına uyarılar ve doğru mesajlar vermek için anlatılmaktadır.

49 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîş, 1/142-143.

50 Muhammed 'Âbid el-Câbirî, Medĥal ile'l-Kur'ân'il-Kerîm (Beyrut: Merkezi Dirsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2006), 257-258; Mahmut Ay, Kur'an Kıssalarının Sîret Bağlamında Okumak -Hz. Musa Kıssası Örneği- (İstanbul: Ensar, 2017), 92-93.

51 Süleyman Ateş, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 312-313.

52 Ebû 'Abdillâh Faĥrûddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, Mefâtiĥu'l-Ġayb (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1420), 1/493.

Bu bağlamda, Kur'ân kıssaları onun hayatında yaşanan olaylara benzer bir şekilde aktarılmaktadır.⁵³

*“(Ey Muhammed!) Peygamberlerin haberlerinden, kendileriyle senin kalbini pekiştirdiğimiz her bir haberi sana aktarıyoruz. Bunlarda, sana hak, mü'minlere de bir öğüt ve hatırlatma gelmiştir.”*⁵⁴ meâlindeki âyet-i kerîme, Kur'ân kıssalarının Hz. Peygamber'in hayatıyla yakından bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü bu kıssaların, O'na manevi güç ve teselli verebilmesi için, içerdiği olaylarla Hz. Peygamber'in yaşadığı tecrübeler arasında belirli bir paralellik bulunması gerekmektedir. Kur'ân'da anlatılan peygamber kıssalarını, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) kendi hayatı bağlamında okumak, onların daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Zira kıssalarla sınırlı kalmayıp tüm Kur'ân âyetlerinin ilk muhatabı, öncelikle Hz. Peygamberdir.⁵⁵ Nitekim *“Şimdi, bunların size inanacaklarını mı umuyorsunuz?”*⁵⁶ âyetinin tefsirinde Abdullah b. Abbas'tan şu bilgi nakledilmiştir: *“Burada çoğul zamiriyle hitap edilse de âyetin asıl muhatabı Hz. Peygamber'dir (s.a.s.), çünkü asıl davetçi o olup davetine icabet edilmesini bekleyen de öncelikle odur.”*⁵⁷

1.4. KISSALARIN ÖZELLİKLERİ, HİKMETLERİ VE GAYELERİ

1.4.1. Kıssaların Özellikleri

Yaygın kabule göre insanlık tarihi kadar eski kabul edilen kıssaların, ilk dönemlerden itibaren en belirgin özelliklerinden biri,

53 Ay, Kur'an Kıssalarını Sîret Bağlamında Okumak, 92.

54 Hûd 11/120.

55 Ay, Kur'an Kıssalarını Sîret Bağlamında Okumak, 94.

56 Bakara 2/75.

57 Râzî, Mefâtilü'l-Ğayb, 1/559.

insanların duygularını harekete geçirerek onlara öğüt ve ibret kaynağı olmalarıdır.⁵⁸

Câhiliye dönemi Arapları, kıssalara aşına olduklarından onları sıkça kullanırlardı. Her kabilenin şairleri, kâhinleri ve hatipleri aynı zamanda kıssacılık yapardı. Arapların anlattığı kıssalar genellikle kabileler arasındaki savaşları (Eyyâmü'l-Arab) ve bu savaşlardaki kahramanlık hikâyelerini içeriyordu. Buna ek olarak, putperestlik, sihir, kehanet gibi unsurlar ile Âd, Semûd, Cürhüm gibi Arap kabilelerinin hikâyeleri ve Hârût-Mârût, Ashâb-ı Kehf gibi anlatılar da halk arasında yaygındı. Bu durum, Kur'ân'ın ilk muhataplarının kıssalar gibi Kur'ân'daki diğer edebi üslûp türlerine de uzak olmadığını göstermektedir.⁵⁹

Kur'ân'da, müşriklere ait bazı sözleri aktaran âyetler, onların geçmişte gönderilen peygamberlerin kıssalarından ve onlara verilen mucizelerden haberdar olduklarını göstermektedir. Örneğin şu âyetler bu hususta örnek gösterilebilir: *“Onlar, ‘Hayır, bunlar karma karışık yalancı düşlerdir. Hayır, onu kendisi uydurdu; hayır, o bir şairdir. Eğer böyle değilse, önceki peygamberlerin (mucizelerle) gönderildikleri gibi o da bize bir mucize getirsin’ dediler.”*⁶⁰ Görülmektedir ki; bu âyette müşrikler, önceki peygamberlere verilen mucizelerin benzerini Hz. Peygamber'den istemektedirler. Bu da onların önceki peygamberler ve onlara verilen mucizeler hakkında bazı bilgilere sahip olduklarını göstermektedir. *“Kendi yaptıkları sebebiyle başlarına bir musibet gelip de Onlara katımızdan gerçek gelince, ‘Mûsâ'ya verilen (mucize)lerin benzeri niçin buna da verilmedi’ dediler. Onlar daha önce Mûsâ'ya verilen (mucize)*

58 Derveze, et-Tefsîru'l-Hadîs, 1/162-163; İdris Şengül, Kur'ân Kıssaları Üzerine (İzmir: Işık Yayınları, 1995), 57.

59 Derveze, et-Tefsîru'l-Hadîs, 1/162-163; Şengül, Kur'ân Kıssaları Üzerine, 57; Bedriye Yılmaz, Medine Yahudileriyle İlişkilerin Erken Dönem Kur'an Tefsirine Etkisi (İstanbul: KURAMER, 2021), 100.

60 el-Enbiyâ 21/5.

*leri inkâr etmemişler miydi? Onlar, 'İki sihirbaz birbirlerine destek oluyor' dediler. 'Biz hepsini inkâr ediyoruz' dediler"*⁶¹ Yine bu âyetten de anlaşıldığına göre müşrikler, Hz. Mûsâ'ya verilen mucizenin benzerini Hz. Peygamber'den istemişlerdir. İşte bu da onların Kur'ân gelmeden önce de Hz. Mûsâ'ya verilen mucizeler hakkında birtakım bilgilere sahip olduklarını göstermektedir.⁶²

Kur'ân, hedeflediği amaçlar doğrultusunda her kıssayı aynı uzunlukta ele almaz; bazı kıssalar birçok farklı bağlamda ayrıntılı olarak anlatılırken, bazılarını yalnızca kısaca değinilir. Örneğin, Kur'ân âyetlerinin yaklaşık onda biri ve kıssaların üçte biri Hz. Mûsâ'nın kıssasına ayrılmışken, Hz. Zekeriyâ ve Hz. Yahyâ gibi bazı peygamberlere sadece birkaç cümleyle atıfta bulunmaktadır.⁶³

Kur'ân-ı Kerîm'deki kıssaların en çok vurgulanan özelliklerinden biri, teferruat niteliğinde bilgilere ve ayrıntılara fazla yer vermemeleridir.⁶⁴ Bununla birlikte, bazı kıssalarda ana amaçtan bağımsız gibi görünen detayların da yer aldığı görülmektedir. Örneğin, *"Biz Nûh'u çivilerle perçinli levhalardan oluşan gemiye bindirdik."*⁶⁵ âyetinde Hz. Nûh'un bindiği geminin malzemesi belirtilirken, Kasas suresinin 28/23-29. âyetlerinde Hz. Mûsâ'nın Hz. Şuayb'ın kızlarıyla karşılaşması ve onlardan biriyle evlenmesiyle sonuçlanan olayların detayları aktarılmaktadır. Ayrıca Yûsuf Sûresi'nde Hz. Yûsuf'un yaşadığı olaylara dair çeşitli ayrıntılar da verilmektedir. Bu tür detayların kıssaların ana amacına hizmet edip etmediği tartışmalı olmakla birlikte, zaman zaman eklenen bu bilgilerin, muhatapların kıssaları zihninde daha somut

61 el-Kasas 28/48.

62 Ay, Kur'an Kıssalarını Sîret Bağlamında Okumak, 40-41.

63 Mustafa Kara, "Kur'an Kıssalarında Konu ve Kapsam Merkezli Bir Analiz", İslâmî İlimler Dergisi 9/1 (Bahar 2014), 95.

64 Muhammed Abay, Kur'ân Kıssaları (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007).

65 el-Kamer 54/13.

canlandırmalarına ve bu sayede kıssalardan ibret alma düzeylerinin artmasına yönelik bir amaç taşıdığı söylenebilir.

Kur'ân'da kıssalar hiçbir zaman yalnızca bilgi vermek amacıyla anlatılmamış; detaylı ve eksiksiz bir şekilde değil, hidayet ve ibret verici unsurları öne çıkaracak kesitler hâlinde sunulmuştur.⁶⁶ Zamanın belirgin olmaması, mekân ve kişi isimlerinin genellikle belirtilmemesi, Hz. Yûsuf kıssası dışında diğer kıssaların bir bütün olarak değil kesitler hâlinde aktarılması, kıssalardaki olayların takdim-tehir, hazf gibi tekniklerle anlatılması⁶⁷ ve aynı olayların farklı bağlamlarda değişik vurgularla tekrar edilmesi gibi özellikler bu durumu açıkça göstermektedir.⁶⁸

Kıssaların bir başka özelliği de *muktezây-ı hâle mutabık (duruma uygun)* olmasıdır. Kur'ân'ın belîğ bir hitap olduğu konusunda ittifak edilmiş olduğuna göre, sözün muktezây-ı hâle mutâbık oluşunu ifade eden belagat özelliği, Kur'ân'ın tümüyle bu nitelikte olmasını zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle, Kur'ân'da geniş bir yer tutan kıssaların da nüzûl döneminin şartlarına uygun olması ve o dönemde yaşayan insanların hayatında bir karşılık bulması gerekmektedir.⁶⁹

1.4.2. Kıssaların Hikmetleri ve Gayeleri

Kur'ân-ı Kerîm'de evvelki peygamberlerin kıssalarına ve vahyin indiği dönemde yaşanan olaylara yer verilmesinin başlıca amaçlarından biri, müminlere tarih bilinci kazandırmak ve sünnetullahı öğretmekle karşılışacakları durumlar karşısında nasıl bir

66 Kara, "Kur'an Kıssalarında Konu ve Kapsam Merkezli Bir Analiz", 96.

67 Hikmet Zeyveli, "Kur'an Dilinin Özellikleri Ve Özel Olarak Kıssa Ve Mu'cizeler" (2. Kur'an Sempozyumu Tebliğler-Müzakereler, Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1995), 98-99.

68 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 1/417.

69 Ay, Kur'an Kıssalarını Sîret Bağlamında Okumak, 113-114.

tutum sergilemeleri gerektiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra, akıl sahiplerinin bu anlatımlardan ders çıkarması da kıssaların aktarılmasındaki temel hedefler arasındadır.⁷⁰ Kur'ân-ı Kerîm'de bu amacı beyan sadedinde şöyle buyurulmaktadır: “*Andolsun ki, onların kıssalarında akıl sahipleri için ibret vardır. Kur'ân, uydurulabilecek bir söz değildir. Fakat kendinden öncekileri tasdik eden, her şeyi ayrı ayrı açıklayan ve inanan bir toplum için de bir yol gösterici ve bir rahmettir.*”⁷¹

Aynı zamanda kıssaların diğer bir amacı da Hz. Peygamber'i teselli etmek ve onu manen desteklemektir.⁷² Nitekim bu husus şu âyet-i kerîmelerde ifade edilmektedir: “*(Ey Muhammed!) Peygamberlerin haberlerinden, kendileriyle senin kalbini pekiştirdiğimiz her bir haberi sana aktarıyoruz. Bunlarda, sana hak, mü'minlere de bir öğüt ve hatırlatma gelmiştir.*”⁷³ “*Ey Muhammed! Biz çok iyi biliyoruz ki söyledikleri elbette seni incitiyor. Onlar gerçekte seni yalanlamıyorlar; fakat o zalimler Allah'ın âyetlerini inadına inkâr ediyorlar.*”⁷⁴ “*Andolsun ki, senden önce de birçok Peygamberler yalanlanmıştı da onlar yalanlanmalarına ve eziyet edilmelerine karşı sabretmişler ve nihayet kendilerine yardımımız yetişmişti. Allah'ın kelimelerini değiştirebilecek bir güç de yoktur. Andolsun peygamberler ile ilgili haberlerin bir kısmı sana gelmiş bulunuyor.*”⁷⁵

Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923), Zuhur Sûresi'nin 43/46-47. âyetlerini tefsir ederken, bu kıssanın Hz.

70 Abdullah Revaha Akay, Taberî Tefsirinde Kıssa-Sîret İlişkisi Bakara ve A'raf Sûreleri Örneği (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

71 Yûsuf 12/111.

72 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 462-463.

73 Hûd 11/120.

74 el-Enâm 6/33.

75 el-Enâm 6/34.

Muhammed'in (s.a.s.) hayatındaki karşılığını açıklamış ve kıssanın onu teselli amacıyla indirildiğini savunmuştur. Söz konusu âyetler şöyledir: *“Andolsun, biz Mûsâ'yı mucizelerimizle Firavun'a ve ileri gelen adamlarına göndermiştik de o, 'Şüphesiz ben âlemlerin Rabbinin elçisiyim' demişti.”*⁷⁶ *“(Mûsâ) mucizelerimizi kendilerine getirince, bir de bakmışsın, o mucizelere gülüyorlar!”*⁷⁷ Taberî bu âyetlerin yorumunda şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Allah bu âyet ile şöyle buyuruyor: ‘Ey Muhammed! Biz Mûsâ'yı delillerimiz ile birlikte Firavun'a ve kavminin soylularına gönderdik; tıpkı seni kavminin müşriklerine gönderdiğimiz gibi. Ve Mûsâ, o kimselere ‘Ben âlemlerin Rabbinin elçisiyim.’ dedi; tıpkı senin de Kureyş'e ‘Ben Allah'ın size gönderdiği elçisiyim’ dediğin gibi.

...Mûsâ Firavun'a ve onun ileri gelen adamlarına, kendisine davet ettiği şeyin hak olduğunu gösteren delillerimiz ile birlikte geldiğinde, -tıpkı senin, kavmini Allah'ın birliğine inanmaya ve Allah'tan başka ilâhlara tapınmaktan uzak durmaya çağırdığında bu dediklerinin hak olduğunu gösteren delillerimiz ile geldiğin gibi- Firavun ve kavmi Mûsâ'ya ve onun getirdiği alâmetlere, ibretlere gülüyorlardı; tıpkı senin kavminin senin getirdiklerinle dalga geçtiği gibi.”

Bu kıssa, kavminin müşrikleri tarafından maruz bırakıldığı durumlar karşısında Hz. Peygamber'e bir tesellidir. Aynı zamanda Allah, bu kıssa ile Kureyşli müşriklerin Allah'ı inkâr ve elçisini yalanlama hususunda,

76 ez-Zuhuf 43/46.

77 ez-Zuhuf 43/47.

kendileriyle aynı yolu izleyen ümmetleri geçemeyeceklerini haber vermektedir...”⁷⁸

Yine kıssaların bir başka amacı, Hz. Muhammed’e (s.a.s.) önceki peygamberlerin tebliğ yöntemlerini aktararak bu konuda onu eğitmektir.⁷⁹ Ayrıca kıssalar aracılığıyla Hz. Peygamber’e yapmaması gerekenler de öğretilmektedir; örneğin, nüzûl sırasına göre ilk zikredilen peygamber olan Hz. Yûnus’un kıssasında, Hz. Peygamber’e, Hz. Yûnus gibi ümitsizliğe kapılarak görevini bırakmaması öğütlenmektedir.⁸⁰

Kıssaların diğer bir amacı da Hz. Peygamber’in dava arkadaşlarına moral desteği sağlamaktır. Taberî, Yûsuf Sûresi’nin 12/3. âyetinin tefsirinde, müşriklerin baskısından bunalan ashâbın Hz. Peygamber’den kendilerini rahatlatacak bir kıssa anlatmasını istemesi üzerine Hz. Yûsuf kıssasının indiğini ifade etmektedir.⁸¹ Sahâbenin bu isteği, yalnızca hoşça vakit geçirmek değil, imanlarını güçlendirecek, onlara moral vererek geleceğe dair ümitlerini tazeleyecek bir şeyler duyma arzusuna dayanmaktadır.⁸²

Kıssalarda toplumun her kesiminden insanın kendi hayatına yönelik çıkarımlar yapabileceği örnekler bulunmaktadır. Hz. Ya’kûb’un çocuklarını kaybettikten sonra gösterdiği sabır, Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman’ın sahip oldukları zenginliklere rağmen Allah’a şükretmeleri, Hz. Mûsâ’nın zalim bir otoriteye karşı direnişi gibi örnekler, hem Hz. Peygamber’e hem de her zaman ve

78 Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Çur’ân, thk. Abdullâh b. Abdü’l-Muhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü’l-Bühûşî ve’l-Dirâsâtî’l-Arabiyyeti ve’l-İslâmiyye-Daru Hicr, 2001), 20/607-608.

79 Mehmet Sait Şimşek, Kur’an Kıssalarına Giriş (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1993), 82.

80 el-Kalem 69/48-50.

81 Taberî, Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Çur’ân, 13/7-9.

82 Mustafa Öztürk, Kur’an Kıssalarının Mahiyeti (İstanbul: KURAMER, 2016), 228.

mekândaki müminlere rehberlik etmektedir.⁸³ İnsanın kendisini başkaları üzerinden algılama yetisi nedeniyle, kıssalar muhatapları kendilerine getirmekte ve iç dünyalarıyla yüzleşip benliklerini tanımalarına yardımcı olmaktadır. Bu sayede, olaylar karşısında nasıl bir duruş sergilemeleri ve hangi noktada bulunmaları gerektiğini öğrenmektedirler.⁸⁴

83 Şimşek, Kur'an Kıssalarına Giriş, 82-83.

84 Burhanettin Tatar, "Kur'an'da Kıssaların Temel Anlamları Üzerine Felsefi Notlar", Milet ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi 6/1 (2009), 109-111.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MUHAMMED İZZET DERVEZE YAŞADIĞI ÇAĞ, HAYATI VE TEFSİRİ

2.1. YAŞADIĞI ÇAĞ VE COĞRAFYA

Muhammed İzzet Derveze'nin yaşadığı dönemi ve coğrafyayı, zaman ve mekân açısından, aynı zamanda medeniyetler perspektifinden inceleyeceğiz. Derveze'nin hayatına denk gelen 20. yüzyıl (1888-1984), belirli bir zaman dilimi oluştururken, yaşadığı coğrafya ise Filistin, Suriye, Irak, Lübnan, Türkiye, Ürdün ve Mısır gibi ülkeleri kapsayan Orta Doğu bölgesidir. Bu bölge, tarih boyunca Mezopotamya, Eski Mısır, Pers (İran-Safevî), İslâm (Asr-ı Saadet, Emevî, Abbasî), Türk (Selçuklu-Osmanlı) gibi büyük medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Derveze'nin de tanıklık ettiği Osmanlı medeniyeti, 14. yüzyılın başlarında, 1299'da kurulduktan sonra, yaklaşık 623 yıl boyunca babadan oğula geçen bir yönetimle bu bölgeyi yönetmiş ve 1923'te sona ermiştir.⁸⁵ Osmanlı İmparatorluğu, tarih boyunca pek çok kadim medeniyetin etkilerini almış, onları bir arada toplamış ve sonunda Batı'nın yükselişiyle hasta adam olarak tanımlanarak varlığını yitirmiştir.⁸⁶

Derveze, Osmanlı İmparatorluğu'nun hasta adam olarak tanımlandığı ve zayıfladığı dönemde, Osmanlı coğrafyasında doğar

85 Anthony Dolphin Alderson, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı* (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 1999), 202.

86 Ahmet Davutoğlu, "Osmanlı'da Devlet, Toplum ve Ekonomi", *Çerçeve Dergisi* 8/25 (Mayıs 2000), 11-15.

ve dönemin sosyal, kültürel ve siyasal koşullarından etkilenerek düşüncelerini geliştirir. Osmanlı Devleti 14. yüzyılda tarih sahnesine çıkarken, Batı medeniyeti genellikle göz ardı edilen bir bölgede şekillenir. Batı medeniyeti, güçlü bir dünya görüşü benimseyerek sömürgecilik araçlarını kullanmakta ve diğer kültürlerle karşı dışlayıcı, sert bir tutum sergileyerek kendini inşa etmektedir. Batı, göçebe bir toplum olarak devlet kurup, düşünsel ve kültürel ufkuyla güven duygusu sağlayan Osmanlı medeniyetini geride bırakıp zamanla bu medeniyeti zayıflatarak kendini güçlendirmiştir.⁸⁷ Osmanlı, Derveze'nin içinde bulunduğu ve tanıklık ettiği bu döneme, birçok sebeple siyasi açıdan büyük buhranlarla, bilimsel açıdan ise önemli bir boşlukla girmiştir. Eski değerler geçerliliğini yitirmiş, yeni değerler ise henüz şekillenmemiştir. Batıda toplumsal değerler değişirken, bilimsel süreklilik hızla devam etmiştir.⁸⁸ İşte bu çalışmada, kendisinin et-Tefsîru'l-Hadîş isimli tefsir eseri bağlamında kıssa-sîret ilişkisini ele alacağımız İzzet Derveze, bu döneme tanıklık eden bir şahsiyettir.

Derveze'nin yaşadığı dönemde Batı, özellikle İngiltere, Osmanlı Devleti'ni bir bütün olarak ayakta tutan ve mevcudiyetinin temelini oluşturan millet sistemini eritip bu sistemi kendi amaçları doğrultusunda kullanmıştır. Batılı güçler, Batıcı eğilimler ve Siyonizm aracılığıyla ırkçılık ve asabiyet hastalıklarını yaymış, böylece farklı milletler, kendilerini üstün gören bu anlayışa kapılarak Osmanlı'dan birer birer ayrılmaya başlamıştır. Bu kopuşları, İslâm-ümme birliği ya da panislamizm projeleri dahi engelleyememiştir.⁸⁹

87 Davutoğlu, "Osmanlı'da Devlet, Toplum ve Ekonomi", 17.

88 Aykut Kazancıgil, Türkiye'de Bilim ve Teknoloji(1789-1922) (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 1995), 5.

89 Ekrem Demir, Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 8.

Yine bu zamanda görülmektedir ki; Rönesans ve Reform ile başlayarak aydınlanma, pozitivizm ve rasyonalizm gibi akımlarla gelişen süreç, sekülerleşmenin ortaya çıkmasına, ardından ise 19. ve özellikle 20. yüzyılda belirginleşen modernleşme sürecinin doğmasına yol açmıştır.⁹⁰ Toplumsal yapı ve örgütlenme biçimindeki bu modernlik, radikal bir dönüşüm sonrası şekillenen yeni durumu ifade eder ve doğası itibariyle geleneğe karşıt bir duruşu barındırır.⁹¹ 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar devam eden bu hareketlenmeler, gelenek karşıtlığının yanı sıra yerleşik dini yapılara da eleştirel bir tutum sergilemiştir.⁹²

Modernitenin özü, aklın, hayatın tüm alanlarına nüfuz ederek etkinliğini göstermesi ve akıl dışı veya akıl ötesi tüm alanları dışlayıp, yetkinliği tamamen kendisine atfetmesidir. Modernitenin belirgin bir özelliği de çoğulculuk ve farklılığı tanıyormuş gibi görünmesine rağmen, her türlü farklılığı silen; özel olanı merkeze yerleştirip varlığın bütününi kendi iç prensiplerine göre yeniden inşa etmeye çalışan bir yapı sergilemesidir.⁹³

Modernizm, modernite olarak bilinen yaşam tarzını ve dünya kültürünü inşa etmeye yönelik, tüm kültürleri bir arada eritme amacını güden katı bir yaklaşımdır. Batı toplumları, son dört yüz yıl boyunca dinî yapılar ve geleneklerden giderek uzaklaşarak farklı bir yola girmiştir. Modern insan, Tanrı'yı yaşamın her alanından dışlamayı, ona karşı bir tavır geliştirmeyi ve akıl ile duyuların

90 Şehmus Demir, Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması (Batı'yla Münasebetin Kur'an Yorumuna Yansımaları) (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002), 20.

91 Marshall G. S. Hodgson, İslam'ın Serüveni, çev. Birol Çetinkaya (İstanbul: İz Yayınları, 1995), 3/437.

92 Göran Therborn, "Modernlik Yoluyla Modernliğe Giden Yollar", çev. Memet Gümüş - Bülent Toksöz, Postmodernizm ve İslam, Küreselleşme ve Oryantalizm, ed. Abdullah Topçuoğlu - Yasın Aktay (Ankara: Vadi Yayınları, 1996), 57-80.

93 Ziyaüddin Serdar, İslâm Medeniyetinin Geleceği, çev. Deniz Aydın (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 27-28.

verilerini her şeyin önünde tutmayı tercih etmiştir. Modernleşme, insanın hem diğer insanlarla hem de doğa ve dini kavramlarla olan ilişkisini yeniden şekillendirmiştir. Teknolojik gelişmeler ve ekonomik büyüme, maddî olan değerleri ön plana çıkarmıştır.⁹⁴

Derveze, kökeni kendi medeniyetine dayanan bir yapının çöküşüne ve dışarıdan gelen yabancı bir medeniyetin yükselişine şahitlik etmiştir. Bu süreçte, yükselen medeniyetin baskıları ve zulmü altında kalmıştır. Derveze'nin yaşadığı dönemde ve coğrafyada, Batı medeniyetinin etkisi, özellikle Suriye, Türkiye ve Mısır üzerinde yoğunlaşmış ve bu etkiyi en çok şekillendiren akımlar arasında *Romantizm* ya da *Sosyalizm* değil, *Rasyonalizm* ve *Siyantizm* ön plana çıkmıştır. 19. yüzyılda bu akımların İslâm dünyası üzerinde büyük etkiler oluşturmasının ardından, İslâm dünyasında eş zamanlı bir şekilde kapsamlı bir *tecdit*, *ıslahat*, *ihya* ve *değişim* arayışı ortaya çıkmıştır.

İslah ve ihya arayışları aslında İslâm düşüncesinin erken dönemlerine kadar iz sürülebilecek derin bir geçmişe sahiptir. Fazlurrahman'a (öl. 1988) göre, bu süreç, İslâm düşüncesinin şekillenmeye başladığı ilk iki buçuk asırlık dönemi kapsar. Bu dönemde, Sünnî akidenin temelleri atılmış ve İslâm dünyasının entelektüel yapısının ilk adımları atılmıştır. İlk ihya çabaları, Arapça'ya çevrilen Yunan felsefesinin İslâm dünyasında yer bulmasıyla ortaya çıkmış ve bu felsefi akımlar, toplumsal ve düşünsel krizlere sebep olmuş, akıl dünyasında önemli izler bırakmıştır. Aynı zaman diliminde, dinî ve felsefi açıdan sınırları zorlayan söylemler ve davranışlarla mücadeleye başlanmıştır. Bu mücadelenin öncülerinden biri de Sûfî felsefeye karşı eleştirilerde bulunan Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî'dir (öl. 505/1111). Gazzâlî, Yunan felsefesini derinlemesine inceleyerek bu felsefi düşünceleri eleştirel bir

94 Demir, Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması (Batı'yla Münasebetin Kur'an Yorumuna Yansımaları), 22-23.

süzgeçten geçirmiş ve İslâm'ın temel kaynaklarına dayalı olarak bu düşüncelere yönelik ikna edici karşıt görüşler geliştirmiştir.⁹⁵

Gazzâlî'den sonra Fahreddin İbn Teymiyye (öl. 622/1225), İslâm düşüncesinde önemli bir yer tutan ve etkileri sonraki ihya hareketlerinde belirgin şekilde görülen bir şahsiyettir. Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) görüşlerini takip eden İbn Teymiyye, eleştirilerini özellikle tasavvufun içsel yapısına yöneltir. Tasavvufî gelenekte büyük bir öneme sahip olan kabirlere ziyarette bulunmayı eleştirir, sezgiyi Sünnî ulemanın içtihadıyla eşdeğer görür ve zühd hayatına büyük bir değer atfeder. İbn Teymiyye'nin hareketi, Sünniliğin geleneksel sınırlarını aşmaya yönelik bir faaliyettir.⁹⁶

On sekizinci yüzyıla gelindiğinde ise İslâm dünyası, hem sosyal hem de düşünsel açıdan olumlu bir ilerleme kaydedemediğinin farkına varmış ve bu durum, ıslahat ve ihya adları altında farklı hareketlerin doğmasına yol açmıştır. İbn Teymiyye'nin görüşlerinden ilham alan Muhammed b. Abdülvehhâb (öl. 1206/1792), Suudi Arabistan'da halk sûfililiğinin etkili olduğu bir dönemde, örfe dayalı İslâm yorumlarına karşı bir tepki olarak *Vehhâbilik* hareketini başlatmıştır. Bu hareketin en temel ilkesi ve sloganı ise Kur'an'a, Sünnet'e ve Selef'in yoluna geri dönüştür.⁹⁷

Islahat hareketleri, başlangıçta Batı'nın etkisinden ziyade içsel dinamiklere bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Ancak İslâm toplumu, 17. yüzyıldan itibaren başlayıp 19. yüzyılda doruk noktasına ulaşan ve bu dönemde etkisi daha belirgin hale gelen Batı'nın

95 Demir, Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi, 11.

96 Demir, Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi, 11.

97 Fazlurrahman, "Revival and Reform in Islam", The Cambridge History of Islam, ed. Peter Malcolm Holt vd. (New York: Cambridge University Press, 1970), 2/632-639; Demir, Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması (Batı'yla Münasebetin Kur'an Yorumuna Yansımaları), 27-31.

hâkimiyetine karşı ciddi bir meydan okumayla karşı karşıya kalmıştır. Bu meydan okuma, toplumda bir kimlik bunalımına yol açmıştır. 17. yüzyılda başlayan ıslahat çabaları ise zamanla yerini *Klasik İslâm Modernizmi* olarak tanımlanan bir sürece bırakmıştır. İslâm dünyasının entelektüel, sosyopolitik ve bilimsel alanlardaki Batılı etkiler karşısında verdiği tepkileri yansıtan Klasik İslâm Modernizmi, Cemâleddin Efgâni (öl. 1897), Muhammed Abduh (öl. 1905) ve Seyyid Ahmed Han (öl. 1898) gibi isimlerle temsil edilmiştir. Bu öncü şahsiyetler, önceki ıslahat hareketlerinden ilham almış ancak içerik bakımından bazı farklılıklarla çalışmalarını yürütmüşlerdir. İslâm'ı, yanlış anlamalara neden olan hurafelerden arındırmaya çabalayan bu isimler, içtihadı ön planda tutmuş ve geleneğin körü körüne taklit edilmesine kararlılıkla karşı çıkmışlardır.⁹⁸

İnsan, hem tarihsel hem de coğrafi bağlamda çevresinin bir ürünü olarak şekillenir. İzzet Derveze, uzun yıllardır düşüncenin, mücadelenin ve bilginin merkezi olan Filistin'in iç kesimlerinde yer alan *Nablus*⁹⁹ şehrinde dünyaya gelmiştir.¹⁰⁰ Kuzeyi ve güneyi dağlarla çevrili, doğusunda ise tarıma elverişli topraklar bulunan Nablus, Filistin'in en güzel şehirlerinden biri olarak kabul edilir. 1965 yılı nüfus sayımına göre şehrin nüfusu 380.000 olarak kaydedilmiş olup, 300'den fazla köy de bu şehre bağlıdır.¹⁰¹

98 Mehmet Hayri Kırbaoğlu, “Yenilikçi İslam Düşüncesi: Ümit mi, Risk mi? Batılılaşma ve Gelenekçilik Arasında Üçüncü Yol: Yenilikçi İslam”, *İslamiyat Dergisi* 7/4 (2004), 47-70; Demir, Kur'ân'ın Yeniden Yorumlanması (Batı'yla Münasebetin Kur'ân Yorumuna Yansımaları), 31-32.

99 Mustafa ed-Dibâğ, *Bilâdünâ Filistîn* (Beyrut: Menşûrât-ü Râbiṭati'l-Câmi' iyyîn, 1962), 2/176-178; Mustafa Süleyman Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1414), 17-18; Ş. Tufan Buzpınar, “Nablus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/265-268.

100 Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 17-18; Zekeriya Kurşun, “Derveze, Muhammed İzzet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/187-188.

101 Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 17-18.

İzzet Derveze'nin yaşadığı dönem ve toplumun eğitim faaliyetleri, büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nin 1857 yılında kurduğu Maarif Nezareti aracılığıyla yürütülmeye çalışılmıştır. Bu dönemde eğitim sistemi, İbtidaiyye (ilkokul), Rüşdiye (ortaokul) ve İ' dadiyye (lise) olmak üzere aşamalara ayrılmıştır. Bu dönemden önce ise eğitimin bu aşamaları, mescitlerdeki küttâblar aracılığıyla yürütülmekteydi. Ancak o dönemde ve o coğrafyada, Batı'nın misyonerler tarafından kurulan okullar aracılığıyla sunduğu eğitimin etkisi göz ardı edilemeyecek bir seviyeye ulaşmıştı. Örneğin, 1903 yılı itibarıyla Nablus şehrindeki okulların dağılımı şu şekildeydi: İlki ilkokul, biri ortaokul, diğeri lise olmak üzere dört resmi okul; ikisi İslâmî, biri Rum Ortodoks, ikisi İngiliz Protestan ve üçü Fransız okulu olmak üzere toplamda 12 okul bulunuyordu. Buna karşın, Osmanlı Devleti'nin inşa ettiği İbtidaiyye (ilkokul) sayısı 90'a ulaşmıştı.¹⁰²

2.2. HAYATI

2.2.1. Doğumu ve Ailesi

Ebû Züheyr Muhammed İzzet b. Abdulhâdî b. Dervîş b. İbrâhim b. Hasan Derveze, Hicrî 1305 yılının Şevval ayında, Milâdi 1888 yılının Haziran ayında Filistin'in Nablus şehrinde dünyaya gelmiştir.¹⁰³

Derveze lakabı, terzi anlamına gelen Derrâze kelimesinden türetilmiştir ve ailenin üst soyundan biri olan Hızırbey'in kumaş ticaretiyle uğraşmasından dolayı bu lakapla tanınmaya başlamıştır. Muhammed İzzet Derveze'nin babası Abdulhâdî b. Dervîş b. İbrâhim b. Hasan Derveze olup, Ürdün'ün doğusunda yer alan

102 Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 28.

103 Derveze, et-Tefsîru'l-Hadîş, 10/23; Hüseyin Ömer Hammâde, Muhammed İzzet Derveze (Şam: Dâru Kuteybe, 1983), 15; Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 33.

'Aclûn sancağındaki Kefrence köyünde yaşayan ve el-Ferîhât adıyla bilinen bir aşirete mensuptur. El-Ferîhât aşireti, bölgedeki köklü ve tanınmış aşiretlerden biridir ve günümüzde de bu adla bilinmektedir. Bu aşirete mensup olan Derveze ailesinin üçte birlik bir bölümü Nablus'ta, bir kısmı Amman'da, diğer üçte biri ise ağırlıklı olarak Şam'da ikamet etmektedir. Ailenin az sayıda üyeleri Bağdat, Beyrut, Kuveyt ve Suudi Arabistan gibi çeşitli bölgelerde yaşamaktadır.¹⁰⁴

2.2.2. Eğitim Durumu ve Meslekî Hayatı

İlköğrenimini (İbtidâiyye), ortaöğrenimini (Rüşdiye) ve lise eğitimini (İ'dâdiyye) doğduğu şehir olan Nablus'ta tamamlamıştır. 1905 yılında liseden mezun olan Derveze, Fransızca öğrenmiştir. Ancak mezuniyetinin ardından, daha çok ailesinin ekonomik yetersizlikleri nedeniyle eğitimine resmi kurumlarda devam edememiştir.¹⁰⁵

Derveze, lise (İ'dadiyye) eğitiminin ardından 1918 yılına kadar, Osmanlı Posta-Telgraf İşletmesi'nde çalışmış ve Filistin'deki Taberiye, Nübuk, Han-ı Yûnus, İrbid (İrbid şehri şu anda Ürdün sınırları içerisinde), Me'debâ, Ezra', Gazze, Refah ve Aris gibi şehirlerde farklı yerel kurumlarda memur, müdür ve müfettiş olarak görev yapmıştır.¹⁰⁶ 1920'de kısa bir süre Amman'da Emîr Abdullah b. Hüseyin divanında sekreterlik yapmıştır.¹⁰⁷ 1922-1927 yılları arasında İngiliz işgali altındaki Filistin'de eğitim alanında farklı görevlerde bulunmuş ve Medresetü'n-Necâhi'l-Vaţaniyye

104 Derveze, et-Tefsîru'l-Hâdiş, 10/23; Hammâde, Muhammed İzzet Derveze, 15; Ferid, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerim, 33-34.

105 Derveze, et-Tefsîru'l-Hâdiş, 10/23; Hammâde, Muhammed İzzet Derveze, 15; Ferid, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerim, 33-35.

106 Derveze, et-Tefsîru'l-Hâdiş, 10/23; Hammâde, Muhammed İzzet Derveze, 16; Ferid, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerim, 34-35.

107 Derveze, et-Tefsîru'l-Hâdiş, 10/24; Hammâde, Muhammed İzzet Derveze, 16; Kurşun, "Derveze, Muhammed İzzet", 9/187-188.

isimli okulun idareciliğini üstlenmiştir.¹⁰⁸ 1927-1932 yıllarında Nablus'taki İdâretü'l-Evkâfi'l-İslâmiyye'de müdür olarak çalışmıştır.¹⁰⁹ 1933-1937 yılları arasında ise Filistin İslâmî Vakıflar Genel Müdürlüğü görevini üstlenmiş;¹¹⁰ 1936'daki Filistin ayaklanmasına katıldığı gerekçesiyle 1937'de görevden alınmış ve Filistin'de ikamet etmesi yasaklanmıştır. Bu tarihten sonra memurluk vazifesinde bulunmamıştır.¹¹¹

Meslekî hayatının yanı sıra, Derveze'nin evlilik hayatına dair bilgilere de değinmek gerekirse, Derveze, hayatında iki evlilik yapmıştır. İlk evliliğini 1907 yılında amcasının kızı Fâtıma ile gerçekleştirmiştir. Eşi Fâtıma, 1938 yılında Şam'da vefat etmiştir. Derveze, bu kayıptan sonra sekiz yıl boyunca yalnız yaşamış ve 1946'da ikinci evliliğini yapmıştır. İkinci evliliğinden çocuğu olmamış; eşi 1975 yılında vefat etmiş ve Şam'da defnedilmiştir. Derveze, Züheyr adında bir oğlu ve Selmâ, Necâh, Rudeyne adlarında üç kızı olmak üzere dört çocuk babasıdır.¹¹²

2.2.3. Siyasi Hayatı

Derveze'nin yaşadığı dönemdeki siyasi koşulları ve bu koşullar çerçevesinde şekillenen siyasal oluşumları, onun düşünce dünyasının gelişimine olan katkıları açısından kısaca ele aldıktan

108 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîş, 10/24; Hammâde, Muhammed İzzet Derveze, 16; Kurşun, "Derzeze, Muhammed İzzet", 9/187-188.

109 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîş, 10/24; Hammâde, Muhammed İzzet Derveze, 16; Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 34; Kurşun, "Derzeze, Muhammed İzzet", 9/187-188.

110 Hammâde, Muhammed İzzet Derveze, 16; Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 35; Kurşun, "Derzeze, Muhammed İzzet", 9/187-188.

111 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîş, 10/24; Kurşun, "Derzeze, Muhammed İzzet", 9/187-188.

112 Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 49.

sonra, Derveze'nin yürüttüğü siyasi faaliyetleri aktarmaya gayret edeceğiz.

Bazı tarihçilere göre, *Çağdaş Arap Hareketi*'nin meydana gelişi, 1876 yılında Osmanlı'nın ilk Anayasası'nın ilanı ile başlamıştır. 1875 yılında Suriye-Amerikan Fakültesi'nin Amerikan Üniversitesi öğrencileri tarafından Cem'iyetü Beyrutî's-Sıriyye kurulmuş; El-Muqaddemü'l-Mısrıyye gazetesi sahibi Fâris Nemr, Ya'küb Sarrûf ve İbrâhim Bazicî bu örgütün üyeleri arasında yer almıştır. Daha sonra sırasıyla 1881 yılında Cem'iyetü Hıfzı Hukûkî'l-Milleti'l-Arabiyye, 1895 yılında Paris'te el-Cem'iyetü'l-Arabiyye, aynı yıl İstanbul'da Cem'iyetü'l-İhâî'l-Arabî (Arap Kardeşliği Örgütü), 1906 yılında ise Şam'da Muhibbuddin el-Hatib ve Abdülkerîm el-Halil tarafından Cem'iyetü'n-Nehdati'l-Arabiyye kurulmuştur. Bu dönemde kurulan cemiyetlerin en tanınanlarından bazıları; 1909 yılında kurulan Cem'iyetü'l-İhâî, bu derneğin kapatılmasının ardından 1909-1915 yılları arasında faaliyette olan el-Müntede'l-Edebî, yine 1909'da kurulan el-Cem'iyetü'l-Kahtaniyye, 1911'de Cem'iyetü'l-Cami'ati'l-Arabiyye ve Cem'iyetü'l-Arabiyyeti'l-Fetât, 1912'de Mısır'da kurulan Hizbu'l-Lâmerkeziyye ve el-Kitletü'n-Niyabiyye, 1913'te Arap subay Aziz Ali el-Mısrî tarafından Osmanlı ordusundaki Arap subaylar arasında kurulan ve Yasin el-Haşimi, Cemil el-Medfeî, Nuri es-Saîd, Ali en-Nesasibî gibi pek çok subayın üye olduğu Cem'iyetü'l-'Ahd ile aynı yıl kurulan Cem'iyetü'l-'Âlemi'l-Ehđar'dır.¹¹³ Tarihçilerin aktardığına göre el-'Ahd cemiyetinin kuruluş amacı, Osmanlı Devleti'ne bağlı Arap diyarlarında iç ba-

113 Mustafa eş-Şihâbî, el-Kavmiyye'l-Arabiyye (Kahire: Ma'hadü'l-Bühûsi ved-Dirâşâti'l-Arabiyye, 1961), 53; Muhammed Ahmed Hasan Abdurrahman, Cuhûdu Muhammed İzzet Derveze fî Tefsîri'l-Müsemma et-Tefsîru'l-Hadîş (Kahire: Mısır-'Ayn Şems Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, 1984), 6-7; Ferid, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerim, 24-25; Demir, Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi, 17.

ğimsizlik için çalışmak veya Âdem-i Merkeziyet ilkesine dayalı olarak bu ülkelerde özerklik talep etmektir.¹¹⁴ Ancak, ne şekilde yorumlanırsa yorumlansın, Osmanlı Devleti bu cemiyeti, kendisi için bir tehlike olarak değerlendirmiş; liderini tutuklayarak 1916 yılında, önde gelen örgüt üyeleriyle birlikte idam etmiştir.¹¹⁵

İzzet Derveze'nin de üyesi olduğu ve iki kez merkez kuruluna seçildiği el- Hareketü'l-Fetât, modern Arap hareketleri içinde en etkili, en geniş kapsamlı ve en örgütlü ulusal gizli Arap örgütü olarak kabul edilmektedir. Bu örgütün amacı; demokratik ilkeler doğrultusunda bir yapılanma oluşturmanın yanı sıra, Arap halkları arasında ulusal bilinci güçlendirmek, medeniyet ve aydınlanma yolunda bilimsel araçlar edinmek ve Arap milletini canlı, gelişmiş bir seviyeye ulaştırmaktır. 1913 yılında merkezi Beyrut'a taşınan örgüt, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Şam'a nakledilmiştir.¹¹⁶

1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayûn'u (Saray Bildirisi) ile birlikte Osmanlı Sultanı, din farkı gözetmeksizin tüm tebaasına yasal eşitlik sağlamayı vaat etmiştir. Ancak bu bildirinin anlamı farklı toplumsal gruplar tarafından değişik şekillerde algılanmıştır. Suriye Müslümanları, bildirinin gayrimüslim unsurlara daha fazla ayrıcalık tanıdığına inanmaktaydı. Buna karşılık, Osmanlı reformcuları, bildirinin etkisiyle azınlık haklarını öne sürerek Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale etmeye imkân bulan

114 Hasan Abdurrahman, Hasan Abdurrahman, Cuhûdu Muhammed İzzet Derveze fî Tefsîri'l-Müsemmâ et-Tefsîru'l-Hadîş, 67-7; Şihâbî, el-Kavmiyye'l-Arabiyye, 79.

115 Hasan Abdurrahman, Hasan Abdurrahman, Cuhûdu Muhammed İzzet Derveze fî Tefsîri'l-Müsemmâ et-Tefsîru'l-Hadîş, 7.

116 Hasan Abdurrahman, Hasan Abdurrahman, Cuhûdu Muhammed İzzet Derveze fî Tefsîri'l-Müsemmâ et-Tefsîru'l-Hadîş, 7-9; Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 27; Demir, Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi, 17.

Avrupa'nın bu fırsatının daralacağına ve Balkanlar'daki Hristiyan unsurların faaliyetlerinin sona ereceğine umut bağlamışlardı.¹¹⁷

Osmanlı halkı, 1876 senesinde aynı yıl içinde iki padişahın katledilmesine ve ardından bu katliamı gerçekleştirenler tarafından bir üçüncü sultanın tahta çıkarılmasına tanık oldular. O dönemde Balkanlar'da derin bir huzursuzluk baş göstermişti ve nihayetinde bu gerilim, 1877 yılının Nisan ayında Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesine yol açtı. Her ne kadar savaşın ana cephesi Balkanlar olsa da Suriye halkı da bu savaştan ciddi şekilde etkileniyor; ağır vergilerle eziliyor ve cepheye gönderilen evlatlarının yokluğunda aileler işgücü kaybı nedeniyle zor duruma düşüyorlardı.¹¹⁸

Osmanlı ordusunun savaşı kaybetme ihtimalinin belirginleşmesi üzerine Şam Sayda ve Beyrut'ta bazı itibarlı kişiler tarafından gizli bir siyasi örgüt kurulmuştur. Osmanlı'nın varlığının sona ermesi durumunda, 1855 yılından beri Şam'da ikamet eden ve Fransız istilasına karşı direnen Abdulkâdir el-Cezâiri (öl. 1883) liderliğinde bağımsız bir Suriye Krallığı kurulması planlanmaktaydı. Ancak Osmanlılar, 1878 yılının Ocak ayında bir barış antlaşması imzalayarak imparatorluğun dağılmasını önlemiş ve bu gizli hareket böylece sona ermiştir.¹¹⁹ İşte bu siyasi atmosfer içerisinde İzzet Derveze de çeşitli siyasi faaliyetlerde yer almıştır.

Derveze, resmi vazifelerini sürdürürken ayrıca 1908 yılında 2. Meşrutiyet'in ilanından itibaren Osmanlı Devleti'ndeki düşünce faaliyetleriyle de özellikle alakadar olmuştur. Posta ve Telgraf İdaresi'nde çalışırken Mısır'da yayımlanan el-Müeyyed, el-Ehram, el-Mukaddem gibi gazeteleri ve el-Hilâl ile el-Muktetâf gibi dergileri takip etmesinin yanı sıra, İttihatçıların gizli yayınlarını da izleyerek bu yayınların etkisinde kalmıştır. 2. Meşrutiyet'in

117 Commins, Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Hareketleri, 21-22.

118 Commins, Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Hareketleri, 26.

119 Commins, Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Hareketleri, 26.

ilan edilmesinden sonra İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne üye olmuş, ancak Arapların dil, statü, hak ve topraklarına yönelik eleştiriler ve Turancılık politikası gerekçesiyle 1909 yılında bu partiden ayrılarak İttihatçılara karşı kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Nablus'taki şubesine katılmış ve burada sekreterlik yapmıştır. Ayrıca Arap milliyetçiliği hareketlerinde aktif bir rol üstlenmiş, Osmanlı yönetimindeki Arap vilayetlerinde Âdem-i merkeziyetçi idareler oluşturmayı amaçlayan parti ve cemiyetlerin kuruluşunda öncülük etmiştir.¹²⁰

Derveze, aynı zamanda farklı görev ve sorumluluklarla çeşitli siyasi faaliyetlerde yer almıştır; bazı faaliyetlerde kurucu, bazılarında sıradan üye, sekreter veya katkı sağlayan bir destekçi olarak bulunmuştur. Bu faaliyetlerden bazıları şunlardır:

Arap okullarının yapısını yeniden şekillendirmek ve okullarda etkisini artıran Türkçülük akımını durdurmak amacıyla 1911 yılında Nablus'ta kurulan *el-Cem'iyetü'l-İlmiyyetü'l-Arabiyye*.

Beyrut'ta 1912 yılında kurulan ve geniş çapta yankı bulan *el-Hareketü'l-Mütalibetü'l-İslahiyye*.

Paris'te 1913 yılında kurulmuş olan *Hareketü'l-Mü'temiri'l-'Arabî*.

1914 yılında, arkadaşları Şeyh Nemr ed-Dârî, İbrâhim Kasım Abdulhadî, el-Hac Hasan Hammad ve Kamil Haşim ile birlikte Mısır'da kurulan ve devlette âdem-i merkeziyetçi bir sistem talep eden *Hizbu'l-Lâmerkeziyye*'nin Filistin'de bir şubesini açma girişimleri.

Hafiretü'l-'Avce'de Dr. Ahmed Kadrî ile 1916 yılında tanışmasının ardından, onunla birlikte Arap milletinin yeniden

120 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 10/24; Hammâde, Muhammed İzzet Derveze, 17; Kurşun, "Derveze, Muhammed İzzet", 9/187.

dirilişi, birlik, bağımsızlık ve özgürlüğü için çalışan Cem‘iyetü’l-‘Arabîyyeti’l-Fetati’s-Sırrîyye (İllegal Arap Gençleri Cemiyeti).

1918-1919 yıllarında Filistin’deki el-Hareketü’l-Vataniyye (Ulusal Hareket).

1919-1920 yıllarında Şam’daki Arap yönetimi döneminde el-Hareketü’l-Vataniyye (Ulusal Hareket).

Aynı yıl, Şam’da gerçekleştirilen Suriye Konferansı.

1919-1920 yılları arasında merkezi Şam’da bulunan Hizbü’l-Lâmerkeziyye.

1919 (1921-1932) yıllarında Nablus’ta kurulan el-Cem‘iyetü’l-Vataniyye.

1919 yılında Kudüs’te düzenlenen el-Mü’temerü’l-‘Arabîyyü’l-Filistîniyye (Filistin-Arap Konferansı).

1919-1920 yıllarında gerçekleştirilen el-Mu’temerü’s-Sûriyyü’l-‘Âm.

1919-1920 yıllarında Şam’da kurulan Hizbu’l-İstiklâlîl-‘Arabî (Arap Bağımsızlık Partisi) ve yine aynı senelerde Şam’da kurulan Cem‘iyetü’l-Filistîniyyeti’l-‘Arabîyye (Arap Filistin Cemiyeti).

1921-1927 yıllarında yapılan Filistin-Arap Konferansları.¹²¹

1928 yılında Nablus’ta kurulan Cem‘iyetü’l-Arabîyyeti’l-Fetâti’l-Müslimîn (Müslüman Gençler Cemiyeti).

1930 yılında Kudüs’te gerçekleşen Mü’temerü’l-İslâmiyyi’l-‘Âm (Genel İslamî Kongre).

121 Derveze, et-Tefsîru’l-Ĥadîṣ, 10/24-25; Kurşun, “Derveze, Muhammed İzzet”, 9/187.

1931-1932 yıllarında Kudüs'te düzenlenen Mü'temeru'l-'Arabiyyi'l-'Âm (Genel Arap Konseyi) ve 1932-1936 yıllarında Filistin'de kurulan Hizbu'l-İstiklâli'l-'Arabî (Arap Bağımsızlık Partisi).

Derveze, ayrıca 1933 yılında Yafa'da İngiliz kuvvetlerine karşı düzenlenen bir protesto sırasında başından ciddi şekilde yaralanmış, birkaç kez tutuklanmış ve hapis cezası almıştır.¹²²

1936 yılında, el-Hey'etü'l-'Arabiyyetü'l-'Ulyâ'da ve Bağımsızlık Partisi'nde temsilcilik gibi önemli vazifelerde yer almıştır. Suudi Arabistan ve Irak krallarına 1937 yılında gönderilen Komisyon Delegeliği'ne katılmış, aynı yıl İngiliz Krallığını Müdafaa Konseyi'nde komisyon sözcüsü ve temsilcisi olarak görev almıştır. Ayrıca Suriye-Belvidan'da gerçekleştirilen Mü'temeru'l-'Arabi'l-'Âm (Genel Arap Konseyi)'nde sekreterlik görevi yapmıştır. 1936'da İngilizlere karşı Filistin'de başlatılan direniş hareketine katılmış, ancak bu direniş Filistinliler aleyhine sert bir şekilde bastırılınca, Filistin'den sürülmüştür.¹²³

1937-1939 yılları arasında Şam'da kurulan Filistin Direniş Hareketi'nin yönetim ve mali sorumluluklarını üstlenmiştir. 5 Haziran 1939 tarihinde, Fransız Askeri Mahkemesi'nce tutuklanarak 5 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Ancak, Şam'daki el-Mizze ve el-Ğal'a hapis hanelerinde 16 ay süren mahkûmiyetini tamamlamadan, Fransız askerî yönetiminin Suriye'den çekilmesiyle serbest bırakılmıştır. Ardından, İngilizlerin Suriye'deki baskıları nedeniyle 1941'de Şam'ı terk etmiş ve Türkiye'ye sığınmak zorunda kalmıştır. Ülkeye izinsiz giriş yaptığı gerekçesiyle tutuklanıp Manisa Hapishanesine gönderilmiştir. Hapiste olduğu dönemde, başta tefsir olmak üzere birçok eserinin temelini atmıştır. Serbest

122 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 10/24-25; Kurşun, "Derveze, Muhammed İzzet", 9/187.

123 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 10/24-25.

kaldıktan sonra, Bursa ve İstanbul'daki kütüphanelerinden faydalanarak ilmî çalışmalarını sürdürmüştür.¹²⁴

Derveze, İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, 1945 yılında Suriye'ye dönerek burada hayatını sürdürmüştür. 1946-1947 yıllarında ise Şam'da faaliyet gösteren el-Hey'etü'l-'Arabiyyetü'l-'Ulyâ (Yüce Arap Heyeti) bünyesinde üye ve temsilci olarak görev almış, aynı zamanda Arap Üniversitesi Siyasi ve Askerî Komitesi Komisyonu'na seçilmiştir.¹²⁵

Fakat 1948 yılında ciddi bir hastalık geçiren Derveze, büyük bir ameliyatın ardından sağlık sorunları yaşamış ve 1932 yılından itibaren ağırlaşan kulak rahatsızlığı nedeniyle işitme kaybı yaşamıştır. Bu sebeple, siyasî faaliyetlerini azaltan ve geri kalan ömrünü ilmî çalışmalara adanmış Derveze, kitaplar yazmış, araştırmalar yapmış ve makaleler yayımlamıştır.¹²⁶

2.2.4. İlmî Kişiliği

İzzet Derveze, henüz 18 yaşındayken, 1905 yılında Nablus'ta tamamladığı lise öğreniminin ardından ailesinin maddî imkânsızlıkları nedeniyle eğitimine devam edememiştir. Ancak bireysel çaba ve gayretleri sayesinde öğrenimini sürdürmeye devam etmiştir. Dil, edebiyat, şiir, tarih, sosyoloji, felsefe, tefsir, hadis, fıkıh ve kelim gibi pek çok alanda kitaplar okuyarak kendini geliştirmiştir. Eline geçen çeşitli eserler arasında Türkçe/Osmanlıca kitapların yanı sıra yabancı dillerden çevrilen kaynaklara da yer vermiştir. Muhammed Abduh (Mısır) (öl. 1905), Mustafa Sâdik er-Râfî (Mısır) (öl.1937), Ahmed Şevkî (Mısır) (öl. 1932) ve

124 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîş, 10/25; Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 35; Kurşun, "Derveze, Muhammed İzzet", 9/187.

125 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîş, 10/25.

126 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîş, 10/25; Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 35.

Veliyyuddin Yeken (Lübnan) (öl. 1921) gibi dönemin çağdaş düşünürlerin eserlerinin yanı sıra Gustave le Bon (öl. 1931), Herbert Spencer (öl. 1903), Corci Zeydân (öl. 1914) ve Edib İshak (öl. 18841) gibi farklı yabancı yazarların kitaplarını da okumuştur.¹²⁷

Bir dönem Şeyh Mustafa Hıyyât'ın fıkıh derslerine ve Şeyh Süleyman eş-Şerâbî'nin Sahih-i Buharî odaklı hadis derslerine katılan Derveze, bunun yanı sıra, 1967 yılına kadar Nablus'ta Ezher Üniversitesi'ne bağlı bir dini lisede müdürlük yapan Şeyh Mûsâ el-Ğudûmî'den nahiv ve sarf dersleri almıştır.¹²⁸

Derveze, sahip olduğu bu birikimlerin bir sonucu olarak, onlarca el yazması ve basılı eser üretmiş; bunun yanı sıra Filistin, Suriye, Lübnan ve Mısır'daki gazete ve dergilerde çok sayıda makale kaleme almış, ayrıca Şam ve Mekke radyo programlarında demeçler vermiştir. Edebi çalışmalarına ise 1908 yılında, henüz genç yaşlarda başlamıştır. Beyrut'ta Kemal Abbas tarafından çıkarılan ve bir mason dergisi olan el-Hakîka dergisinde ahlâk, toplum ve siyaset konularında 20 makalesi yayımlanmıştır. İlk edebi eseri, Araplar ve Farslar arasındaki bazı olayları konu alan ve 1911'de Beyrut'ta basılan "*Rivayetü Vufûdi'n-Nu'mân*" adlı çalışmadır. Bunu, 1913 yılında yayımlanan ve Yahudilerin çıkarları için topraklarını satan emlakçıları ele alan "*Rivayetü's-Simsâriyyîn*" takip etmiştir. Ayrıca Necâh Okulu'nda bulunduğu dönemde "*Rivayetü Abdirrahman ed-Daħil*" ve "*Mulûku'l-'Arab fi'l-Endülüüs*" adlı eserlerini kaleme almıştır. Bu eserler, Derveze'nin Necâh Okulu'ndaki müdürlüğü sırasında İtticâhü'l-Ğavmiyyi'l-'Arabî tarafından yayımlanmıştır.¹²⁹

127 Derveze, et-Tefsîru'l-Ğadış, 10/25-26; Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 51-52.

128 Derveze, et-Tefsîru'l-Ğadış, 10/25-26; Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 51-52.

129 Derveze, et-Tefsîru'l-Ğadış, 10/25-26; Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 51-52.

Derveze, Beyrut'ta yaşadığı dönemde, Muhammed Şâkir et-Tîbî tarafından yayımlanan “*el-İhâi'l-Osmanî*” gazetesinde makaleler kaleme almış ve Türk gazetelerinden Arap bölgelerine dair haberler ile makaleleri çevirmiştir. Bunun yanı sıra, siyasi içerikli yazılarını Kudüs'te yayımlanan “*el-Arab*” ve “*el-Câmiatü'l-Arabiyye*” dergilerinde yayımlamıştır.¹³⁰

1919 yılında düzenlenen Suriye Konferansı'nda, Merhum Muhammed Reşîd Rızâ (öl. 1935), Mustafâ Sâtî' el-Husrî (öl. 1968) ve Hayrüddîn ez-Zirikli (öl. 1976) gibi isimlerle görüşerek fikir alışverişinde bulunmuş, bu kişilerle hem ilmî hem de siyasi alanlardaki ilişkilerini sürdürmüş ve daha sonra da onlardan faydalanmaya devam etmiştir.¹³¹

1939 yılında Suriye'de Fransızlar tarafından hapsedilen Derveze, Şam zindanlarında Kur'an'ı ezberleyerek üzerine yoğun bir şekilde düşünmeye başlamıştır. O, Kur'an'ı yalnızca bir inanç kaynağı olarak değil, aynı zamanda İslâm toplumunun yeniden inşasında merkezi bir rehber olarak görmüştür. Bu bakış açısıyla, İslâm ümmetinin ihyasını amaçlayan fikirlerini sistemli bir şekilde ortaya koymaya yönelmiş ve bu doğrultuda ilk eserlerini kaleme almıştır: “*Aşrû'n-nebî ve bi'etühû kable'l-bi'se*”, “*Sîretü'r-Resûl mine'l-Kur'an*” (Bu iki eser Mehmet Yolcu tarafından “*Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*” adıyla üç cilt hâlinde, 1989 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.)¹³² “*ed-Dustûru'l-Kur'ânî fi Şuûni'l-Hayat*”.¹³³

Türkiye'de bulunduğu yaklaşık dört yıllık dönemde, “*Kur'ânü'l-Mecîd*” adlı eserini yazmıştır. Ayrıca

130 Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 52.

131 Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 53.

132 Kurşun, “Derveze, Muhammed İzzet”, 9/187-188.

133 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîş, 10/25-26; Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 53.

“*Havle'l-hareketi'l-'Arabiyyeti'l-hadîse*”, “*Türkiyyetü'l-hadîse ve Bevâ'siü'l-Harbi'l-'Âlemiyye*” isimli çalışmalarını da bu dönemde kaleme almıştır. Bu süreçte, Kur'ân'ı nüzûl sırasına göre tefsir etme çalışmalarına başlamış ve Türkiye'den dönüşünün ardından, “*et-Tefsîru'l-Hadîs*” isimli eserinin birinci baskısını 1961-1963 yılları arasında Şam'da yayımlamıştır.¹³⁴

Derveze, 1956 yılında Kahire'deki Mecme'u'l-Luğati'l-Arabiyye (Arap Dil Akademisi) ve 1958 yılında Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin sanat, edebiyat ve sosyal bilimleri koruma amacıyla kurduğu el-Meclisu'l-A'lâ üyeliklerine seçilmiştir. El-Meclisu'l-A'lâ bünyesindeki Tarih Bölümü'nde raportörlük görevini üstlenmiştir. Ayrıca Suriye'de kurulan İttihâdü'l-Küttâbi'l-Arab (Arap Yazarlar Birliği)'ne de üye olmuştur.¹³⁵

1969'da, kültürel, ulusal, bilimsel, siyasal ulusal çalışmaları dolayısıyla bu kurum tarafından devlet ödülüne layık görülmüştür.¹³⁶

Derveze, edebiyat alanında Lübnan'dan; siyaset alanında Suriye ve Türkiye'den; ilim ve düşünce alanında ise Suriye, Türkiye ve Mısır'ın entelektüel birikiminden büyük ölçüde faydalanmıştır. Çeşitli siyaset ve ilim insanlarıyla üst düzey ilişkiler kurmuş ve bu bağlantılar, eserlerinin yayımlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Örneğin, “*'Aşrû'n-nebî ve bi'etühû kable'l-bi'se*” adlı eserinin yayımlanmasını Şükrî el-Kuvvetî (öl. 1967), bazı tarih kitaplarının Kahire'deki matbaalarda basılmasını Prof. Dr. Muhibbüd-din el-Hatîb (öl. 1969), “*ed-Düstûrû'l-Kur'ânî ve's-Sünnetü'n-Nebeviyye*” adlı eserinin yayımını ise Prof. Dr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî gerçekleştirmiştir.¹³⁷

134 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 10/25-26; Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 53.

135 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 10/26.

136 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 10/26.

137 Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 69.

Derveze, Suriye Konferansı'na kurucu üye ve sekreter olarak katıldığı dönemde, konferansın başkanlığını üstlenen Reşîd Rızâ (öl. 1935) ile derin bir dostluk kurmuş ve bu ilişki, yıllar içinde devamlılık göstermiştir. Bununla birlikte, Derveze'nin Şam Allâmesi olarak tanınan ve ilmi şahsiyetiyle büyük saygı gören Muhammed Behcet el-Baytâr (öl. 1976) ile de güçlü bir bağ oluşturduğu ve bu bağın sık sık karşılıklı ziyaretlerle pekiştirildiği görülmektedir.

Derveze, Kur'ân'ı nüzûl sırasına göre düzenleyip tefsirini tamamladığında, Muhammed Behcet el-Baytâr, Derveze'nin evine gelerek onun izlediği tefsir yöntemini detaylı bir şekilde incelemiş ve söz konusu metodun geçerliliği ve doğruluğu konusunda kanaat belirtmiştir. Ancak, el-Baytâr, bu yöntemlerin halk arasında yayılmasının toplumsal ve dini düzeyde yaratabileceği olumsuz reaksiyonlardan endişe ederek, kesin bir fetva verme kararını almaktan imtina etmiş ve temkinli bir tutum sergilemiştir.¹³⁸

Derveze'nin, Peygamber mucizelerini inkâr etmesi, İnşirâh Sûresi'nde geçen göğsün açılıp temizlenmesi olayını¹³⁹ mânevî bir anlamda yorumlaması, Garânîk olayını uydurma ve saçma olarak nitelendirmesi, Mî'râc hadisesinin bedenen değil ruhen gerçekleştiğini savunması ve İslâm'daki cihadın saldırı değil savunma amaçlı olduğu görüşlerini benimsemesi, Muhammed Hüseyin Heykel'in (öl. 1956) "*Hayâtü Muhammed*" adlı eserinden etkilenildiğini göstermektedir.¹⁴⁰

Derveze'nin *muhkem* ve *müteşâbih* kavramlarını amaçlar ve araçlar olarak ele alıp Kur'ân'daki âyetleri yorumlarken Kur'ân'ın hikmet, gaye ve hedeflerini muhkem (kesin ve açık) olarak kabul etmesi, *Kıssa*, *Emsâl*, *Va'd* ve *Vâid* gibi konuları ise *müteşâbih*

138 Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 69-70.

139 el-İnşirâh 94/1.

140 Demir, Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi, 24.

(*yorumlanmaya açık*) olarak değerlendirmesi, Ferîd Vecdî (ö. 1954), Ahmed Zekî Paşa (öl. 1934) ve Mustafa Sabri Efendi (öl. 1954) gibi düşünürlerin etkisini yansıtmaktadır. Bu yaklaşım, Derveze'nin Kur'ân'ı anlama ve yorumlama biçimini şekillendiren önemli entelektüel bir birikimi olduğunu göstermektedir.¹⁴¹

2.2.5. Vefatı

Muhammed İzzet Derveze, siyasi ve ilmî açıdan son derece yoğun ve hareketli bir yaşam sürmüş, bu süreçte ilk ciddi sağlık sorunlarıyla el-Mizze hapishanesinde karşılaşmıştır. Hapishanedeyken, zaman zaman bir hücrede haftalarca tamamen sessiz bir şekilde, konuşmadan ve duymadan vakit geçirmiştir. Bu tecrübeler, onun az konuşan bir kişiliğe bürünmesine ve giderek artan işitme kaybıyla okuma ve yazmaya daha fazla yönelmesine neden olmuştur.¹⁴²

1948'de bir safra kesesi ameliyatı geçirmiştir.¹⁴³ 11 Kasım 1980'de iki gözünde meydana gelen iç kanama sonucu sol gözünü tamamen kaybetmiş, sağ gözünde ise ciddi bir görme kaybı oluşmuştur. Artık okuma ve yazma yeteneğini büyük ölçüde yitiren Derveze, bu durumun etkisiyle zorlu bir döneme girmiştir. Bundan iki sene sonra, hicrî 1404 yılına denk gelen miladi 26 Temmuz 1984 yılında Şam'da ahirete irtihal etmiştir.¹⁴⁴

141 Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 171; Demir, Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi, 24.

142 Hammâde, Muhammed İzzet Derveze, 86-87.

143 Hammâde, Muhammed İzzet Derveze, 40.

144 Kurşun, "Derveze, Muhammed İzzet", 9/187-188.

2.2.6. Eserleri

Muhammed İzzet Derveze'nin yaklaşık elli eseri ve çeşitli dergi ile gazetelerde yayımlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz belli başlı eserlerini belirtmek istiyoruz.

“*Et-Tefsîru'l-Hadîs*”, eser, Kur'an'ın nüzûl rivayetlerine göre sûrelerin tertibini esas alarak rivayet ve dirayeti birleştiren çağdaş bir üslûpla kaleme alınmış kapsamlı bir tefsirdir. Derveze, bu tefsirin müsveddelerini 1941-1945 yılları arasında Türkiye'ye sürgün edildiği dönemde, İstanbul ve Bursa'daki kütüphanelerden yararlanarak hazırlamıştır. Şam'a döndüğünde kaynaklarını tekrar gözden geçirmiş ve eserini 1961-1963 yılları arasında Şam'da yayımlamıştır. Bu eser, 1998 yılında bir kurul tarafından yedi cilt hâlinde Türkçeye çevrilerek Ekin Yayınları tarafından “*Nüzûl Sırasına Göre Kur'an Tefsiri*” ismiyle İstanbul'da basılmıştır. (Çevirmenler: Şaban Karataş, Ahmet Çelen, Mehmet Çelen, Ekrem Demir, Ali Arslan, Muharrem Önder, Vahdettin İnce, Mustafa Altinkaya, Mehmet Baydaş, Ramazan Yıldırım).

“*Aşru'n-nebî ve bî'etühû kable'l-bi'se*”, “*Sîretü'r-Resûl*”, bu iki eser, Mehmet Yolcu tarafından “*Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in (s.a.s) Hayatı*” adıyla Türkçeye çevrilmiş ve üç cilt olarak 1989'da İstanbul'da yayımlanmıştır.

“*Ed-Düstürü'l-Şur'ânî ve's-Sünnetü'n-nebeviyye*”, bu eser, siyasi, mücadele, hukuksal, finansal, sosyal, ailesel ve etik konuları kapsayan Kur'anî ilkeler ve araştırmalar üzerine bir çalışmadır.¹⁴⁵

“*El-Şur'ân ve'l-mülhidûn*”, bu eser, Abdullah Baykal tarafından “*Kur'an Cevap Veriyor*” adıyla Türkçeye çevrilmiş ve 1988 yılında Yöneliş Yayınları tarafından İstanbul'da yayımlanmıştır.

145 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 1/25; Demir, Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi, 25-26.

“*El-Ḳur’ânü’l-Mecîd*”, Kur’ân üzerine çeşitli araştırmaları içeren ve tefsire giriş niteliğinde bir eserdir. Derveze, bu eseri, *et-Tefsîru’l-Ḥadîs* adlı eserini tamamladıktan sonra kaleme almıştır. Her ne kadar tefsirinden sonra yazılmış olsa da içerik bakımından onun mukaddimesi niteliğindedir. Bu nedenle eserin tamamı, *et-Tefsîrü’l-Ḥadîs*’in birinci cildinde tefsirin mukaddimesi olarak yer almıştır.¹⁴⁶ Eserin farklı bir baskısı ise Vahdettin İnce tarafından, “*Kur’ân’ı Anlamada Usûl*” adıyla Türkçeye çevrilmiş ve 1997 yılında Ekin Yayınları tarafından İstanbul’da yayımlanmıştır.

“*El-Cihâdu fî Sebîlillahi fî’l-Ḳur’ân ve’l-ḥadîs*”, eser, “*Allah Yolunda Cihad*” adıyla Ali Aslan tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 1998 yılında İstanbul’da İlkbahar Yayınları tarafından yayımlanmıştır.¹⁴⁷

Bunların yanı sıra Derveze’nin şu eserleri mevcuttur: “*el-Ḳur’ân ve’l-Yehûd*; *el-Ḳur’ân ve’l-Mer’e*; *el-Mer’e fî’l-Ḳur’ân ve’s-Sünne*; *el-Ḳur’ân ve’l-Mübeşşirûn*; *el-Ḳur’ân ve’d-Dimânu’l-İctimâ’î*; *Havle’l-Ḥareketi’l-‘Arabîyyeti’l-Ḥadîse*; *Rivâyetü vüfûdi’n-Nu’mân*; *Muhtaşaru Târîhi’l-‘Arab ve’l-İslâm*; *Dürüsü’t-Târîhi’l-‘Arabî*; *Türkiyyetü’l-Ḥadîse*; *Meşâkilü’l-‘Âlemi’l-‘Arabî*; *el-Vahdetü’l-‘Arabîyye*; *Târîhu Benî İsrâ’il min Esfârihim*; *Me’sâtü Filisîn*; *Cihâdü’l-Filisîniyyîn*; *Târîhu’l-Cinsi’l-‘Arabî fî Muhtelifi’l-Eṭvâr ve’l-Edvâr ve’l-Aḳtâr*; *el-‘Arab ve’l-‘Urûbe fî Hikḳeti’t-Tegallübi’t-Türkî*; *el-İslâm ve’l-İştirâkiyye*; *Kıṣṣatü’l-Gazveti’s-Sihyonîyye*; *Neş’etü’l-Ḥareketi’l-‘Arabîyyeti’l-Ḥadîse*; *Ḳaṣıyyetü Filisîn ve’l-Vahdetü’l-‘Arabîyye*;

146 Derveze, *et-Tefsîru’l-Ḥadîs*, 1/25-278; Demir, Muhammed İzzet Derveze’nin Kur’ân’ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi, 26-27.

147 Demir, Muhammed İzzet Derveze’nin Kur’ân’ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi, 24-27.

el-'Udvânü'l-İsrâ'îliyyi'l-Ḳadîm ve'l-'Udvânü's-Sihyoniyi'l-Ḥadîş; el-Ḳur'ân ve'l-Mübeşşirûn; 'Urûbetü Mısr ḳable'l-İslâm ve ba 'dehû'".¹⁴⁸

2.3. TEFSİRİ

2.3.1. Tefsirdeki Metodu

Derveze, et-Tefsîru'l-Ḥadîş adlı tefsirinin mukaddimesinde, tefsir yöntemine dair esasları maddeler hâlinde açıklamıştır. Bu maddeler, onun Kur'ân tefsirindeki metodolojisini anlamak açısından önemlidir. Derveze'nin ortaya koyduğu başlıca ilkeler şunlardır:

Sûrelerdeki ifadeler ve bölümler, anlam, nazım ve siyak açısından daha iyi kavranabilmesi için küçük bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümler, bazen tam bir âyet veya onun bir kısmı, bazen de birden fazla âyetten oluşan bir silsile şeklinde olabilmektedir.

Dil ve belagat ağırlıklı olan ve Kur'ân'ın eşsizliğini ve i'câzını ortaya koymayı hedef edinen tefsir çalışmalarına kıyasla¹⁴⁹ Derveze'nin metodunda, nadiren kullanılan ya da anlamı bilinmeyen kelime ve kavramlar, gerekli durumlar dışında lügavî, nahvî ve belagat derinliklerine girilmeden açıklanmıştır.¹⁵⁰

Tefsir edilecek parçaların anlamları, dil ve nazım açısından fazla detaylandırılmadan genel hatlarıyla açıklanmıştır. Şayet ifadeler zaten açık bir şekilde anlaşılıyorsa yalnızca hedef ve delaletlerine dikkat çekilmiştir.

148 Kurşun, "Derveze, Muhammed İzzet", 9/187-188; Demir, Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi, 24-27.

149 Mehmet Çiçek - Esat Yılmaz, "Celâleddin Ed-Devvâni Ve Fatıha Sûresi Tefsiri", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 18/35 (Haziran 2019), 4.

150 Derveze, et-Tefsîru'l-Ḥadîş, 1/6-9.

Âyetlerin inişiyle ilgili rivayetler kısaca belirtilmiş, delalet ve hükümleriyle ilgili önemli görüş ve rivayetlere yer verilmiştir. Gerekli görülen yerlerde bu rivayetler hakkında kısa yorumlar yapılmıştır.

Tefsir edilen âyetlerin içerdiği hükümler, ilkeler, hedefler, ahlâkî, sosyal ve ruhî yönlendirmeler detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Derveze, bu noktada, değişen hayat şartlarını ve insan anlayışlarını göz önünde bulundurmaya önemli bir ilke olarak vurgulamaktadır.

Âyetlerin, Nebvî sîret ve çevresindeki olaylarla ilişkisi açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bu, âyetlerin indiği ortamın anlaşılmasına ve âyetlerin içerdiği amaçların daha net bir şekilde ortaya çıkmasına katkı sağlamaktadır.

Âyetler ve sûrelerin bölümleri arasındaki ilişki ve bütünlüğün açıklanmasına özel önem verilmiştir. Derveze, Kur'ân'ın âyet ve bölümlerinin birbiriyle bağlantılı olduğunu savunmuş, bunların rastgele bir araya getirildiği iddialarını reddetmiştir.

Tefsir yapılırken mümkün olduğunca Kur'ân'ın lafızları, terkipleri ve âyetlerinden yararlanılmıştır. Bir yerde mutlak olarak ifade edilen bir âyet, başka bir yerde sınırlanabilir; genel anlam taşıyan bir âyet, başka bir yerde özel bir anlam kazanabilir. Bu yöntemle öncelikle Kur'ân âyetleri açıklanmış, ardından uygun rivayetler ve müfessirlerin görüşlerine başvurulmuştur.

Gereksiz tekrar ve uzun açıklamalardan kaçınmak için, Derveze yer yer el-*Qur'ânü'l-Mecîd* adlı eserine atıflar yapmıştır.

Anlamlar, açık ve anlaşılır bir üslûpla sunulmaya çalışılmış, karmaşık, garip veya kapalı ifadelerden kaçınılmıştır.

İlk kez geçen kelimeler ve önemli kavramlar yeterince açıklanmıştır. Aynı konunun tekrar edilmesi durumunda, daha önce yapılan açıklamalara atıfta bulunulmuştur.

Tefsir edilen her sûrenin başında, sûrenin içeriğini ve özelliğini tanıtan, Mushaf'taki nüzûl sırasının doğruluğuna dair bilgiler veren kısa bir giriş eklenmiştir. Ayrıca tefsirde ele alınan konuların ve önemli yorumların daha kolay bulunabilmesi için başlıklar konulmuştur.¹⁵¹

Şimdi tefsirdeki metodunda dikkat çeken birkaç hususa değinmek istiyoruz.

2.3.1.1. Sûrelerin Nüzûl Sırasını Dikkate Alması

İzzet Derveze, tefsirini sûrelerin nüzûl sırasına göre düzenlemiştir. Bu sıralamada önce Fâtiha Sûresi'nden başlamış, ardından Alak, Kalem ve Müzzemmil sûrelerini ele alarak Mekke dönemi sûrelerini, daha sonra ise Bakara, Enfâl gibi Medine dönemi sûrelerini tefsir etmiştir. Derveze'ye göre bu yöntem, Kur'ân'ı anlamak ve ona hizmet etmek için en uygun yöntemi sağlamaktadır. Bu sayede, Hz. Peygamber'in hayatı adım adım takip edilebilmekte, vahyin aşamaları ve süreçleri daha net bir şekilde kavranabilmektedir. Böylelikle okuyucunun, Kur'ân'ın nüzûl ortamına, bağlamına ve anlam derinliklerine daha iyi nüfuz etmesi mümkün olmakta, aynı zamanda vahyin hikmeti daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.¹⁵²

Derveze, Kur'ân'ı nüzûl sırasına göre tefsir etme yöntemini benimsemeden önce, bu yaklaşımın mevcut Mushaf'ın kutsiyetine zarar verip vermeyeceği konusunda bazı tereddütler yaşamıştır. Ancak sonunda bu yöntemi tercih etmesinin birkaç geçerli

151 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 1/6-9.

152 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 1/9.

gerekçesi olduğuna kanaat getirmiştir. İlk olarak, tefsirin bir tilavet Mushaf'ı olmadığı, aksine bilimsel ve metodolojik bir çalışma niteliği taşıdığı görüşündedir. İkinci olarak, her bir sûrenin tefsirinin, Mushaf sıralamasından bağımsız olarak kendi başına bir inceleme konusu olabileceğini savunmuştur. Üçüncü olarak da bu tefsir yönteminin Mushaf'ın sıralama düzeninin kutsiyetine herhangi bir zarar vermediğini belirtmiştir.

Derveze, önceki dönemlerden itibaren, birçok klasik ve modern âlimin Kur'ân'daki belirli pasajlar veya sûreler üzerine çalışmalar yaptığını ve Alî b. Ebî Tâlib'in (öl. 40/661) de vahiy sırasına göre düzenlenmiş bir Mushaf yazdığına dair rivayetlerin mevcut olduğunu vurgular. Bu durumun eleştirilmediğini veya reddedilmediğini ifade eder. Bu tespitler, onun yöntemi uygulama kararını güçlendirmiştir.

Bununla birlikte, bu yöntemi daha sağlam bir temele oturtmak için dönemin önde gelen âlimlerine danışmıştır. Şam müftüsü Ebü'l-Yüsr Abidîn (öl. 1981) ve Halep müftülüğüne aday gösterilen Abdülfettah Ebû Gudde'ye (öl. 1997) görüşlerini sormuştur. İkisinden de bu yöntemi destekleyen cevaplar alınca da faydalı olacağına inandığı metoduna devam etmiştir.¹⁵³

2.3.1.2. Nüzûl Ortamını Dikkate Alması

Kur'ân'da, nüzûl dönemindeki muhatapların algılarını ve anlam dünyalarını gözetken bir dil kullanılmıştır. Bu durum, Kur'ân'ın evrenselliğinin sona erdiği değil, aksine başladığı noktayı ifade etmektedir. Zira nüzûl ortamı ve şartları kavranmadan, sadece lafızlar üzerinden doğrudan bir evrensellik kurmak hem mümkün hem de sağlıklı olmayacaktır.¹⁵⁴

153 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 1/9-10.

154 Ayşenur Fidan Karateke, "Kur'ân Diline Ait Bir Üslûb Olarak Kullanılan Fiillerinin Allah'a İsnâdı: El-Enfâl Sûresi 17. Âyet", Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 28/2

Derveze, Resûlullah'ın risâlet öncesi dönemdeki toplumsal, ekonomik, dinî ve fikrî hayatın yanı sıra, bu hayatın şekillendiği koşullar ve yaşam biçimlerini araştırmaya özel bir özen göstermiştir. Bu doğrultuda, kapsamlı bir Konulu Tefsir çalışmasının temellerini ve tefsir metodolojisini, 'Aşru'n-Nebî, Sîretü'r-Resûl, ed-Düstûrû'l-Kur'ânî ve el-Kur'ânü'l-Mecîd gibi eserlerinde ortaya koymuştur.¹⁵⁵

Derveze, Kur'ân'da Peygamberimiz ve onun çevresine dair betimlemeler, nitelemeler ve işaretler içeren pek çok âyetin bulunduğunu tespit etmiştir. Bu âyetler, risâlet öncesi dönemin şartlarını anlamak için önemli bir kaynak sağlamaktadır. Derveze'ye göre, Kur'ân, içerdiği bu kadar âyete rağmen neden o çağın ve ortamın tasvirinde bir kaynak olarak kullanılmasın? Dahası Kur'ân, bir yazar ya da araştırmacının başvurabileceği en doğru, güvenilir ve kadim kaynaklardan biridir. Sîret kitapları ve diğer rivayet kaynakları ise daha geç dönemlerde yazıya geçirilmiş olduğu için, sözlü aktarım aşamasında tam anlamıyla korunamama veya eksiksiz bir şekilde nakledilememe riski taşımaktadır. Bu durum, bu rivayetlerin zamanla heva ve heves, ön yargılar, kasıtlı eklemeler, uydurmalar veya uzlaşmacı yaklaşımlar gibi unsurlardan etkilenmiş olabileceği ihtimalini doğurabilir. Ancak Kur'ân tüm bu tür şüphelerden ve eleştirilerden tamamen arı ve uzaktır. Kur'ân'ın bu özelliği, farklı ırk, din ve düşünceye mensup insanlar arasında dahi büyük bir kabul görmesini sağlamıştır. Kur'ân, Resûlullah'ın diliyle Allah'tan gelen bir mesajdır; fakat bu mesaj, daha çok o dönemde yaşanan olayları yansıtmış ve mevcut durumları gözler önüne sermiştir. Vahiy, dönemin gelişmeleri üzerine nazil olmuştur. Bu bağlamda

(Aralık 2024), 1006.

155 Demir, Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi, 156.

Kur'ân, ne önünden ne arkasından yanlışlık sızamayacak, mutlak doğruyu içeren bir söz ve hakemdir.¹⁵⁶

Derveze'nin görüşüne göre, sîret yazarı İbn Hişâm (öl. 218/833) ve Tabakat yazarı İbn Sa'd (öl. 230/845), titiz çalışmalarına rağmen, Hz. Peygamber'in dönemi ve çevresine özel bir ilgi göstermemişlerdir. Bu döneme dair değerlendirmeler, eserlerinde genellikle yetersiz kalmıştır. Öte yandan, Oryantalistler bu alanda pek çok çalışma yapmış, ancak bu çalışmaları, genellikle kendi ideolojik amaçlarına hizmet edecek şekilde yönlendirmişlerdir. İşte bu gibi sebeplerle Derveze, kendi çalışmasına bu eksiklikleri gidermek amacıyla başlamış ve rivayetlere dayanmaktan mümkün olduğunca kaçınmıştır. Bununla birlikte, yaptığı çıkarımların sağlam olduğunu açıklayan, ele aldığı konuları detaylandıran ve yaklaşımlarının doğruluğunu destekleyen rivayetleri bu yaklaşımın dışında tutarak değerlendirmiştir.¹⁵⁷

Derveze'nin görüşüne göre, Kur'ân'da, Hz. Peygamber'in yaşamı ve bu yaşamda gerçekleşen olaylar, birbiriyle iç içe geçmiş ve birbirini aydınlatan bir anlatım bütünlüğü içindedir.¹⁵⁸ Yine Derveze'ye göre, Kur'ân, her sûresinde, her âyet grubunda ve bölümünde, Peygamberimizin Arap ya da Arap olmayan müşriklere ve Ehl-i Kitap mensubu topluluklara karşı takındığı tutumları, aynı şekilde onların Peygamberimize ve onun davetine karşı sergiledikleri tepkileri açıkça ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Peygamberimizin davetine olumlu yanıt verenlerin tutumları ile kâfirlerin bu kişilere karşı aldıkları tavırlar da detaylı bir biçimde sunulmaktadır. Bu tasvirler, davet, açıklama, delil sunma, öğüt verme, uyarma, müjdeleme, korkutma, benzetme, kıssalar, örneklendirme, teşvik etme, vaat etme, tehdit etme, tartışma, meydan okuma, inatlaşma,

156 İzzet Derveze, Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, çev. Mehmet Yolcu (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011), 1/14-15.

157 Derveze, Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, 1/9-19.

158 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 1/142.

büyüklenme, küçümseme, eziyet etme, dikkat çekme, teselli verme, tatmin etme, yorumlama, soru-cevap, cihat ve yaşam biçimi gibi çeşitli şekillerde somutlaşmaktadır. Her bir tablo, öncekiyle tam bir uyum içinde olup, bir sonraki bölüme de işaret etmektedir.¹⁵⁹ Bu sebeple, Kur'ân'ı bu bakış açısıyla inceleyenler, gerçeklikten uzaklaşmazlar; tahminlere, gereksiz eklemelere, kuru tartışmalara ya da Kur'ân'ın asıl kastetmediği anlamları yorumlamaya yönelik disiplinsizliklere düşmezler.¹⁶⁰

Kur'ân'ın bölümleri, Peygamberimizin pratik hayatında yaşanan olaylar ve davetin geçtiği süreçlerle bağlantılı olarak nazil olmuştur. Bu olaylar, koşullar ve gelişmeler sürekli değişim ve dönüşüme açık olduğu için ilahî hikmet, bu topluma yönelik hitabında değişkenlik, çeşitlilik, yumuşaklık ve sertlik gibi unsurları esas alarak hitap etmiştir.¹⁶¹

Derveze'nin perspektifine göre, Peygamberimizin içinde yetiştiği toplumun gelenekleri, inanç dünyası, düşünce yapısı ve alışkanlıkları ile onun risâlet süreci, yaşam pratiği ve dolayısıyla Kur'ân vahyi arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişki, öncelikle ilahî vahyin, belirli bir hikmet çerçevesinde ve dönemin toplumsal şartlarına uygun bir biçimde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda nebevî davetin muhatapları olan ilk topluluk, aynı zamanda Kur'ân'ın yönlendirdiği ve muhatap aldığı kesimi oluşturmaktadır. Kur'ân, bu toplumsal gerçekliği gözler önüne seren âyetler barındırmakta ve söz konusu ilişkileri açıkça yansıtmaktadır.¹⁶²

159 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 1/142.

160 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 1/142.

161 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 1/143.

162 el-Bakara 2/81-85, 107-116, 125-129, 158-189, 197-203, 219-247, 275-283; Âl-i İmrân 3/59-60, 77-78, 93-97; en-Nisâ 4/2-12, 19-34, 152-161; el-Mâide 5/1-5, 12-19, 72-80, 90-97, 101-105; el-Enfâl 8/31; Yûsuf 12/111; en-Nahl 16/64; 31/Lokmân 21, eş-Şuarâ 26/192-197, 210-212, 221-223; el-Kasas 28/51-53, Fussilet 41/3; Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 1/144-145.

Derveze, her konuda olduğu gibi Ehl-i Kitap meselesini de Mekkî ve Medenî âyetlerin ışığında ele almaktadır. Derveze, el-En'âm 6/20, 114; el-A'râf 7/157; Yûnus 10/94; er-Ra'd 13/36; en-Nahl 16/43; el-İsrâ 17/107-108; Meryem 19/34-37 gibi âyetlerden hareketle, Mekke'de Ehl-i Kitap mensubu bazı kişilerin bulunduğunu ve bunların sayıca az olmadığını belirtir. Ona göre, bu kişilerin bir kısmı bolluk ve zenginlik içinde yaşamaktadır; bu nedenle hayır işlerine yönelmekte ve iyilik yapmaktadırlar. Ayrıca bir kısmı dinî bilgi ve kültürel birikim açısından otorite kabul edilen kimselerdir. Bu kişiler, genellikle yumuşak huylu, hassas duygulara sahip, doğru olduğuna inandıkları konularda kararlı ve mücadeleci bir yapıya sahiptir. Ancak Derveze, Mekke'deki Ehl-i Kitap mensuplarının toplam sayısının birkaç yüzü geçmediğini ifade eder. Bu kişiler, farklı bölgelerden göç ederek Mekke'ye yerleşmiş, içinde buldukları koşullar nedeniyle büyük bir koloni oluşturamamışlardır. Bu durum, onların herhangi bir çatışma veya tartışmaya girmekten uzak durmalarına sebep olmuştur.¹⁶³

Yine Derveze'nin kanaatine göre, Kur'an âyetleri ve eski Arap kaynaklarındaki rivayetlere dayanarak, İsrâiloğullarından oluşan grupların, M.S. 70 yılında Romalılardan aldıkları ağır darbe sonrasında, Miladi 1. ve 2. yüzyıllarda Filistin'den göç ederek Hicaz bölgesine geldikleri anlaşılmaktadır. Bu gruplar, Yesrib ile Şam yolu üzerindeki Vâdi'l-Kurâ, Hayber, Fedek, Medine ve Teymâ gibi bölgelere yerleşmiş, zamanla Arap dilini öğrenerek Arapların yaşam tarzı ve geleneklerine uyum sağlamışlardır. Arkeolojik veriler ışığında ortaya konan tarihsel bulgular, Yahudiliğin M.S. 5. yüzyılda Hicaz bölgesinde yaşayan İsrâiloğulları tarafından Yemen'e götürüldüğünü ve bazı Himyer kralları ile kabilelerinin bu inancı benimsediğini göstermektedir.¹⁶⁴

163 Derveze, Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, 1/99-105.

164 Derveze, et-Tefsîrû'l-Ĥadîs, 6/161-168.

Derveze'nin bakış açısına göre, Yahudiler ve İsrâiloğulları, hem Mekkî hem de Medenî âyetlerde geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Ona göre, Kur'ân'ın yaklaşık 50 sûresinde bu topluluklara doğrudan veya dolaylı olarak yer verilmiş, kimi zaman ayrıntılı anlatımlara yer verilirken kimi zaman da özet ifadelerle bahsedilmiştir. Özellikle Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ ve Mâide sûrelerinde bu konu ağırlıklı olarak işlenmiştir. Ayrıca Bakara Sûresi 2/118-123 ve 136-141. âyetlerin, Yahudilere ve İsrâiloğullarına ilişkin kıssalar zincirini ortaya koyduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁵

Yine Derveze'nin görüşüne göre, Mekke'deki Hristiyanlar, hem Arap hem de Arap olmayan topluluklar arasında azınlık durumundaydı. İsrâiloğullarının Mekke'deki varlığına dair yapılan değerlendirmelerde, Ehl-i Kitap olarak anılan yabancıların çoğunun veya tamamının Hristiyan olduğu gerçeği öne çıkmaktadır. Ancak bu durum, Mekke'de hiç Yahudi'nin bulunmadığı ya da yaşamadığı anlamına gelmez. Şuarâ Sûresi 26/192-197 ve Ahkâf Sûresi 46/10. âyetler, bu gerçeğe işaret etmektedir. Mekkî âyetlerde Hristiyanlara yönelik herhangi bir şiddet olayı yer almamaktadır. Ayrıca bu âyetlerde, açık ya da dolaylı şekilde, Hristiyanların İslâm'a karşı bir direniş gösterdiğine dair bir ifade bulunmaz. Tam tersine, onların İslâm davetini kabul ettiklerini, Kur'ân'ı tasdik ettiklerini ve Hz. Peygamber'e iman ederek İslâm toplumuna katıldıklarını gösteren işaretler de mevcuttur. Medine çevresindeki Hristiyanlar da Müslümanlar için tehdit oluşturacak veya onlarla çatışacak kadar büyük bir topluluk değildi. Hicaz dışındaki Hristiyanlar ise Hicaz-Şam yolu boyunca dağılmış, daha çok Şam'a yakın bölgelerde yaşamaktaydı. Bu topluluklar, Gassânîler olarak bilinen Hristiyan

165 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîş, 6/222-230; 237; 246-250; Muhammed İzzet Derveze, el-Yehûd fi'l-Kur'âni'l-Kerîm (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980), 3-27; Demir, Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi, 160.

bir devlete bağlıydı. Gassânîler ise başkenti Konstantiniyye olan Bizans İmparatorluğu'nun otoritesi altında bulunuyordu.¹⁶⁶

2.3.1.3. Tefsirde Bütüncül Yaklaşımı Dikkate Alması

Kur'ân'ın bütünlüğü, bir meseleye dair ele alınan âyetlerin aynı temel mesajı ileteceği anlayışını esas alır. Bu doğrultuda farklı sûrelerdeki âyetlerin birbiriyle ilişkilendirilmesi ve Kur'ân'ın o konuda öngördüğü yaşam felsefesinin/paradigmasının tespit edilmesi hedeflenir. Aynı veya benzer mesajların tekrar edilmesi, zihniyet inşasının aşamalı bir süreç olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, Kur'ân söz konusu olduğunda, tematik bir bütünlük yerine paradigmatic bütünlüğün aranması gerekir. Âyetlerin kendi bağlamında (siyak-sibak) incelenmesi, doğrudan ya da dolaylı tüm ilgilî âyetlerin bir arada değerlendirilmesi ve Kur'ân bütünlüğü anlayışına dayanılarak ele alınması önemlidir. Bu sayede, Kur'ân'ın içerdiği mesajların, bütüncül bir perspektifle anlaşılması mümkün olmaktadır.¹⁶⁷

Derveze, gençlik yıllarından itibaren Kur'ân'a duyduğu derin tutku ve bağlılığı sıkça vurgulamış, özellikle Kur'ân'ın içerdiği konular, davet ettiği ilkeler, verdiği öğütler, sunduğu yönlendirmeler ve açıklamalarla örülü hikmetli ve olağanüstü üslûbunun zevkine vardığını dile getirmiştir. Ayrıca Kur'ân'ın muhtevası, temel ilkeleri, hedefleri ve üzerine yapılan tartışmalar hakkında klasik ve modern döneme ait çok sayıda Arapça kitap ve tefsiri

166 Muhammed İzzet Derveze, *el-Cihâd fi Sebîlillah fi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs* (Beyrut: en-Nâşir li't-Tabaa ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İ'lân, 1990), 337-338; Demir, Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi, 160-161.

167 Hâlis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine: Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri* (İstanbul: Şule Yayınları, 2015), 47-59; 139-141; Sevim Gelgeç, *Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri Meselesi Tarihsel Süreç-Sorunlar-Öneriler* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 290-293.

incelediğini belirtmiştir. Derveze, Kur'ân'ı anlama ve yorumlamada (tefsir etmede) dikkate alınması gereken temel ilkeleri, Arapça olarak yayımlanan 10 ciltlik et-Tefsîru'l-Hadîs adlı eserinin ilk cildinin başına eklenen el-Ḳur'ânü'l-Mecîd adlı eserinde maddeler hâlinde açıklamış ve bu ilkeleri farklı başlıklar altında özetlemiştir: *Kur'ân ve Peygamberimizin Hayatı*, *Kur'ân ve Peygamberimizin Yetiştirdiği Çevre*, *Kur'ân Dili*, *Kur'ân: Amaçlar (usûl/asıllar) ve Araçlar (vesâil)*, *Kur'ân Kıssaları*, *Kur'ân'da Melekler ve Cinler*, *Evrensel Sahneler ve Yasalar*, *Kur'ân'da Ahiret Hayatı*, *Kur'ân'da Allah'ın Zatı*, *Kur'ân Bölümlerinin Sürekliliği ve Akışı*, *Kur'ân'ın Kur'ân'dan Anlaşılması*.¹⁶⁸

Kur'ân'ın mesajlarının kapsamını, işaret ettiği nesnelere, telkin ettiği prensipleri, indiği ortamları ve âyetler arasındaki ilişkileri açıklamanın en üstün, en sağlam ve en güvenilir yöntemi, Kur'ân'ın bir bölümünü diğer bir bölümüyle tefsir etmek, bir kısmını diğerine atfetmek ve birbiriyle irtibatlandırmaktır. Ancak bu yöntem, dil, nesnel karşılık, bağlam, üslûp, hüküm, konum ve açıklama sınırları çerçevesinde uygulanmalıdır. Bu bağlamda, temel ilkeleri ve ana hedefleri ifade eden âyetlerle araç ve destek mahiyetindeki ifadeler arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Bu yaklaşım, Kur'ân'ın Mekke ve Medine döneminde inen farklı bölümleri için de geçerlidir. Zira Kur'ân'ın bütünü, bir zincir halkası gibi bölümleri arasında sıkı bir bağ ve uyum içermektedir. Böyle bir anlayışı benimseyen kimse, varsayım, zorlama veya tahmine dayalı yorumlardan kurtulmuş olur.¹⁶⁹

Kur'ân'a bu bakış açısıyla yaklaşmak, birçok âyetin tefsiri, iniş sebebi ve bağlamı hakkında tefsir kitaplarında yer alan rivayetlerin doğruluğunu, zayıflığını veya hatalarını ortaya çıkarmaya da imkân sağlar. Ayrıca bu yaklaşım, nasih ve mensuh konularının

168 Derveze, et-Tefsîru'l-Hadîs, 1/141-203.

169 Derveze, et-Tefsîru'l-Hadîs, 1/198.

nebevî davet sürecindeki gelişmeler, Hz. Peygamber'in pratik hayatı ve Kur'an'ın teşriî hükümleri bağlamında daha iyi anlaşılmasına katkı sunar.¹⁷⁰

2.3.2. Tefsirinin Kaynakları

Derveze, tefsirinde toplamda 247 farklı eserden faydalanmış ve bu eserlerden 5569 alıntı yapmıştır.¹⁷¹

Kur'an, Kur'an tarihi ve tefsir alanlarında toplam 66 eser ve 3511 alıntıdan faydalanmıştır. Tefsirinde nüzül sırasını esas alırken Abdullâh b. Mes'ûd (öl. 32/652-53), Übey b. Kâ'b (öl. 33/654 [?]), Ebû Bekir (öl. 13/634), Alî b. Ebî Tâlib (öl. 40/661), Osmân b. Affân (öl. 35/656), Haccâc b. Yûsuf es-Sakafî (öl. 95/714), Fâtıma (öl. 11/632) Mushaflarını kaynak olarak kullanmıştır. Kur'an tarihi konularında Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî'nin (öl. 911/1505) "*el-İtkân*", ıslah ve reformist düşüncelerinde ise Reşîd Rızâ'nın "*Tefsîrü'l-Menâr*"ı başat rol oynamıştır. Ayrıca "*Kitâb-ı Mukaddes*"ten, "*İncil*"in 8 bölümünden 68 alıntı ve "*Tevrat*"ın 68 bölümünden 389 alıntı olmak üzere toplam 457 alıntı yapmıştır.

Hadis, hadis usûlü ve hadis tarihi alanlarında, 21 eser ve 1106 alıntı kullanılmıştır. Bu kaynaklar arasında Şeyh Mansûr Ali Nâsîf'in "*et-Tâc el-Câmi' li'l-uşûl fi eĥâdîsi'r-Resûl*" adlı eserinin ön planda olduğu ve bu eserden 960 alıntı yapıldığı görülmektedir.

Tarih ve siyer kaynakları kapsamında 41 eser ve 385 alıntıya başvurmuş; tarih kaynakları arasında İbn Sa'd'ın (öl. 230/845) "*Tabakat'ı*" ve Taberî'nin "*Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*" adlı

170 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 1/198.

171 Derveze'nin tefsirinde kullandığı tüm kaynakları, sıra, eser adı, yazar, cilt – sahife ve alıntı adedini belirten tablo için bk. Demir, Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi, 253-261.

eseri, siyer kaynakları arasında ise İbn Hişâm'ın (öl. 218/833) “*es-Sîretü'n-nebeviyye*” isimli eseri temel eserler olmuştur.

Çeşitli kaynaklar kapsamında 43 eser ve 110 alıntı bulunmaktadır. Bunlar arasında üç dergi ile birlikte güncel, fikhî, mezhebî ve felsefî eserler yer almaktadır.¹⁷²

2.3.3. Tefsirinin Özellikleri

Derveze, et-Tefsîru'l-Hadîs isimli eserini, sade bir üslup benimseyerek ve tefsirini nahiv ile kelâm tartışmalarından büyük ölçüde arındırarak kaleme almıştır. Diğer müfessirlerden yaptığı alıntıları, genellikle âyetlerin anlamlarıyla ilişkilendirerek kullanmış ve bu şekilde tefsirinde kendi yaklaşımını desteklemiştir. Ayrıca 20. yüzyıl tefsir ekolünü temsil eden müfessirlerin görüşlerine eserinde yer vermiştir.

Sûrelerin tefsirine başlarken, ana konuları özetlemiş; Mekkî ve Medenî âyetlerle sûreler arasındaki ilişki ve tertibi tartışmıştır. Dirayet (akılcı yorum) tefsirlerini önceleyerek, âyetlerin genel akışı, uyumu ve içerik ilişkileri çerçevesinde yorum ağırlıklı bir yöntem benimsemiştir.

Tarih ve siyer kaynaklarında yer alan belirli tarihsel olayları âyetlerin nüzûl şartlarıyla karşılaştırarak ele almış; sûreleri anlam bütünlüğünü koruyacak şekilde belli kesitlere ayırmıştır. Kavram ve tertiplerde doğrudan anlam odaklı bir yaklaşım sergilemiş, ayrıntılara fazla girmemiştir. Âyetlerin kısa ve öz açıklamalarını yapmış, ardından ilgili rivayet ve görüşlere yer vermiştir. Ayrıca nüzûl sebeplerini âyetlerin uyumu ve akışı çerçevesinde değerlendirmiştir. Tefsirinde, bireysel yorumlarına da yer vererek kelimelerin anlamlarını açıklamış, önemli kavramları yorumlamış

172 Demir, Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi, 199-203.

ve âyetlerin içerdiği konular hakkında özgün değerlendirmelerde bulunmuştur.¹⁷³

Eski müfessirlerin, Kur'ân'ın kutsiyet ve hedeflerine uygun olmayan ayrıntularla zihinleri meşgul ettiğini belirterek onları eleştirmiştir. El-Ğur'ânü'l-Mecîd adlı eserinde, Mushaf'taki sûrelerin ve sûre içindeki âyetlerin tertibi ile ilgili görüşlerini açıklamıştır.¹⁷⁴

Derveze, el-Ğur'ân ve'l-mülhidûn ve el-Ğur'ânü'l-Mecîd adlı eserlerinde ve tefsirinde, *vahiy, muhkem-müteşâbih, kozmolojik olaylar, Allah'ın sıfatları, cinler, melekler ve âhiret* gibi konulara dair görüşlerini dile getirmiştir. Kur'ân kıssalarına ilişkin özgün yorumları; âyetleri *vesileler-gayeler (araçlar-amaçlar)* şeklinde sınıflandırması; *mucize* ve *gayb* olaylarını sınırlı bir çerçeveye ilişkilendirmesi gibi yaklaşımları, çağın İslâm algısına yönelik çağdaş tefsir anlayışını yansıtmaktadır.¹⁷⁵

173 Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 459-460.

174 Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 461.

175 Ferîd, Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm, 461-462.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DERVEZE'NİN TEFSİRİNDE KISSA-SÎRET İLİŞKİSİ: SÂD SÛRESİ

3.1. SÛRE'NİN NÜZÛL TARİHİ VE ORTAMI

Mekke döneminde nâzil olan Sâd Sûresi, adını ilk kelimesi olan ve hurûf-ı mukattaa'dan olan sâd (ص) harfinden alır.¹⁷⁶ Hz. Dâvûd'dan bahsettiği için Dâvûd Sûresi diye de anılmıştır.¹⁷⁷

Mushaf'taki sıralamaya göre 38, nüzûl sırasına göre ise 34. Sûre olan¹⁷⁸ Sâd Sûresi'nin, Kamer Sûresi'nden sonra nazil olduğu ve ilk sekiz âyetinin, Kureyş'in ileri gelenlerinden bir grubun Hz. Peygamber'i amcası Ebû Tâlib'e şikâyet etmeleri üzerine indirildiği rivayet edilmektedir. Rivayete göre müşrikler, Ebû Tâlib'e giderek yeğeni Hz. Muhammed'in (s.a.s) putlarına hakaret ettiğini ve onları kötülediğini söylemiş, bu duruma engel olmasını istemişlerdir. Bunun üzerine Ebû Tâlib, Hz. Peygamber'i yanına çağırarak bu davranışının sebebini sormuş, Hz. Peygamber de şu

176 Diyanet İşleri Başkanlığı, Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2008), 4/563.

177 Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Firûzâbâdî, Beşâ'iru Zevi't-Temyîz fî Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: El-Meclisü'l A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1997), 1/399; Elmalılı, Hak Dini Kur'an Dili, 4/717.

178 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîş, 2/298; İzzet Derveze, et-Tefsîrû'l-Hadîs Nüzul Sırasına Göre Kur'an Tefsiri, çev. Ahmet Çelen vd. (İstanbul: Ekin Yayınları, 1998), 1/377; Sevim Gelgeç, Kur'an'ın Dil ve Üslup Yapısı Ekseninde Sâd Sûresi Tefsiri -Bütüncül Bir Deneme- (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 71.

yanıtı vermiştir: “Ey amcacığım! Ben onlardan, Arapların boyun eğeceği ve Acemlerin cizye vereceği bir tek söz söylemelerini istedim. Ancak onlar bu sözden ve onu söylemekten korktular. O söz de ‘Lâ ilâhe illallah’ tır.” Bu cevap karşısında Kureyş’in önderleri, Hz. Peygamber’in çok sayıda ilahı tek bir ilah yapmasına şaşırarak tepki göstermişler ve kavimlerine, “Yolunuza devam edin ve tanrı-larınıza bağlılıkta kararlı olun!” şeklinde telkinde bulunmuşlardır.¹⁷⁹

Ebû Cehil ve diğer Kureyşli liderlerin, Hz. Peygamber’i dava-sından vazgeçirmek için bir kaç defa Ebû Tâlib’e başvurdukları bi-linmektedir. Müslümanların sayısının hızla artması, müşrikler ara-sında büyük bir endişeye yol açmıştır.¹⁸⁰ Son görüşmelerinde Hz. Peygamber’in, “Sağ elime Güneş’i, sol elime Ay’ı koysanız yine de bu davadan vazgeçmem!” şeklindeki kararlılığını dile getirdiği aktarılmaktadır. Bu gelişmeler üzerine müşriklerin, Benû Hâşim ve Benû Muttalib kabileleri ile onlara destek verenlere karşı düş-manlık göstermeye başladıkları ve hatta Hz. Peygamber’i öldürme niyetlerini açıkça ifade ettikleri belirtilmektedir. Bunun üzerine Ebû Tâlib, Hz. Peygamber ve kabilesini yanına alarak güvenli bir bölgeye çekmiştir.¹⁸¹ O dönemde, Ebû Tâlib’in Hz. Peygamber’e ulaşamaması üzerine, onun öldürülmüş olabileceği endişesiyle adamlarını silahlandırıp aramaya çıktığı, daha sonra Zeyd b. Hârise’nin (öl. 8/629) durumu bildirmesiyle rahatladığı başka bir

179 Ebû'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdi el-Belhî Mukâtil b. Süleymân, Tefsîru Mukâtil b. Süleymân, thk. Abdullah Maḥmûd Şehhâte Şehhâte (Beyrut: Dâru l-İhyâ'it-Türâs, 1423), 3/636; Taberî, Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Ḳur'ân, 20/19-20; Derveze, et-Tefsîru'l-Ḥadîs, 2/300; Gelgeç, Sâd Sûresi Tefsiri, 71.

180 Ebû'l-A'lâ Mevdûdî, Tefhîmü'l-Kur'ân, çev. Muhammed Han Kayanî (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 5/54.

181 Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, Ensâb'ül-Esrâf, thk. Süheyl Zekkâr Zekkâr - Riyâd Zerkelî (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996), 13/1/229-230; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Ḳaymâz ez-Zchebî, Târîḫu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm, thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmûri (Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1993), 1/221.

olay daha nakledilmektedir. Siyer kaynakları bu olayın, nübüvvetin beşinci veya altıncı yılında meydana geldiğini kaydetmektedir.¹⁸²

Vahidî'ye (öl. 468/1076) göre bazı müfessirler,¹⁸³ Ebû Tâlib'e gitme hadisesinin Hz. Ömer'in Müslüman olması üzerine gerçekleştiğini ifade etmektedir. Zira Hz. Ömer'in İslâm'a girişi, müşrikler arasında ciddi bir rahatsızlık oluşturmuş, onları daha da hırçınlaştırarak baskılarını artırmalarına yol açmıştır. Sâd Sûresi'nde ise müşriklerin Hz. Peygamber'e yönelik olumsuz tavırlarının ve muhalefetlerinin Allah tarafından anlatıldığı görülmektedir.¹⁸⁴

3.2. SÛRE'NİN MUHTEVASI

Âyet sayısı 88 olan¹⁸⁵ Sâd Sûresi, İslâm inancının üç temel ilkesi olan tevhid, nübüvvet ve âhiret ekseninde hidayete davet konularını işler. Sûre'de, gerçeklere karşı direnenlerin tavırları, bu kişilere verilen cevaplar, hak ve batıl mücadelesine dair kıssalar, uyarıcı âhiret sahneleri ve İslâmiyet'in gelecekteki zaferi ele alınır. Sâd Sûresi, insanlara kendi değerlerini hatırlatıp öğüt vermeyi amaçlayan Kur'an'ın önemine vurgu yaparak başlar. Boş bir gurura kapılan ve gerçekleri reddetmeyi alışkanlık hâline getiren inkârcıların, kendilerini uyaran Allah elçisini sihirbaz ve yalancı olarak nitelendirdikleri, birden fazla tanrının tek bir Tanrı olduğuna dair iddianın işitilmemiş bir şey olduğunu ileri sürdükleri ifade

182 Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳâtü'l-Kübrâ, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 1/158-159; Mehmet Apaydın, Siyer Kronolojisi (İstanbul: KURAMER, 2018), 351.

183 Mukâtil b. Süleymân, Tefsîru Mukâtil b. Süleymân, 3/635; Gelgeç, Sâd Sûresi Tefsiri, 72.

184 Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri el-Vahidî, Esbâbü'n-Nüzûl'il-Kur'an, thk. 'İsam bin Abdü'l-Muhsin el-Humeydân (ed-Demmâm: Daru'l-İşlâh, 1992), 367; Gelgeç, Sâd Sûresi Tefsiri, 73.

185 Hayrettin Karaman vd., Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 4/563.

edilir. Kur'ân'ın kendilerinden birine değil de Hz. Muhammed'e (s.a.s) inmiş olacağına ihtimal vermedikleri bildirilir. Ardından inkârcıların ilâhî kudret, irade ve hikmete müdahale etme yönündeki bu tutumları eleştirilir. Sonrasında peygamberlerine karşı benzer tepkiler gösteren geçmiş milletlerin yok edilerek tarihten silindiği belirtilir. Resûl-i Ekrem'den, inatçı inkârcıların söylediklerine sabırla karşılık vermesi istenir. Ayrıca Hz. Dâvûd ve oğlu Hz. Süleyman'ın, nübüvvet derecesi ve dünya nimetleriyle sınanıkları örneklerle anlatılır; her ikisinin de bu imtihanı başarıyla geçerek Allah katında yüksek bir makam kazandıkları ifade edilir. Hz. Eyyûb, Hz. İbrâhim, Hz. İshak, Hz. Ya'küb, Hz. İsmâil, Hz. Elyesa' ve Hz. Zülkifl'den de bahsedilir. Evrenin amaçsız yaratılmadığı ve yeryüzünde bozgunculuk yapanların, müminler ve takvâ sahibi kimselerle aynı tutulmayacağı vurgulanır. Kur'ân-ı Kerim'in dikkatle okunup anlaşılması ve ders alınması için Resûlullah'a indirildiği ifade edilir(Sâd 38/1-48).¹⁸⁶

Yine Sûre'de, Kur'ân'ın ve bu Sûre'de zikredilen konuların ibret, öğüt ve uyarı niteliği taşıdığı vurgulanır. Allah'a, peygamberine ve müminlere saygılı olanların ulaşacağı cennetin tasviri yapılırken, sınırı aşanların cehennemdeki durumlarına ve dünyada azdıranlarla azanların cehennemdeki karşılıklı suçlamalarına değinilir. Resûl-i Ekrem'e, kendisinin bir uyarıcı olarak görevli olduğunu, evrendeki her şeyin Rabbi ve karşı konulmaz güç sahibi olan Allah'tan başka ilâh bulunmadığını bildirmesi emredilir. Bunun, vahiy yoluyla kendisine iletilen son derece önemli hakikatler olduğu ifade edilir (Sâd 38/49-70).

İnsanlığın atası Hz. Âdem'in yaratılışı ve İblîs'in ona karşı takındığı tavır ayrıntılı biçimde ele alınır. Ayrıca Hz. Peygamber'in nübüvvet görevi karşılığında herhangi bir maddî karşılık

186 Derveze, et-Tefsîru'l-Hadîs, 2/298; Karaman vd., Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, 4/563-564; Bekir Topaloğlu, "Sâd Sûresi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/376-377.

beklemediği ve kendi isteğiyle bir şey ileri sürmediği belirtilir. Kur'ân'ın tüm insanlığa yönelik ilâhî bir mesaj olduğu ve verdiği bilgilerin gerçekliğinin zamanla daha iyi anlaşılacağı vurgulanarak Sûre sona erer (Sâd 38/71-88).

Hız. Muhammed'in (s.a.s) peygamberliğine, özellikle Mekke'nin ileri gelenlerinin karşı çıktığı ve Müslümanlara yönelik baskıların arttığı bir dönemde indirilen Sâd Sûresi'nde, uyarılar yumuşak bir üslûpla yapılmış; geçmiş toplumlardan örnekler verilerek ilâhî dinin hak olduğu ve bunun yakın bir gelecekte herkes tarafından bilineceğine dikkat çekilmiştir.¹⁸⁷

Ayrıca Derveze, Sûre'nin bölümlerinin ve âyetlerinin dengeli, uyumlu ve birbiriyle bağlantılı oluşunun, Sûre'nin ya tek seferde ya da art arda gelen bölümler hâlinde nâzil olduğuna işaret ettiğini belirtmektedir. Bu durumun, Sûre'nin nüzûlünde bir vahdet bulunduğunu veya bölümlerinin ardışık bir şekilde indiğini gösterdiğini vurgulamaktadır. Özellikle Kâf ve Kamer sûrelerinden sonra nüzûldeki tertibin doğruluğuna dair delillerin bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁸

3.3. SÛRE'DEKİ KISSALAR VE SÎRET İLE İLİŞKİLERİ

3.3.1. Hz. Dâvûd Kıssası

Bağlamı daha iyi anlayabilmek için, kıssa anlatısına geçmeden önce Sâd Sûresi'nin 38/17. âyetine kadar olan kısmı kısaca ifade etmek gerekirse; Sûre, Kur'ân'ın öğüt ve uyarılarla dolu bir kitap olduğunu vurgulayarak başlamakta ve inkârcıların bu uyarılara

187 Topaloğlu, "Sâd Sûresi", 35/376-377; Karaman vd., Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, 4/563-564; Gelgeç, Sâd Sûresi Tefsiri, 73.

188 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/298.

karşı kibirli ve ayrılıkçı bir tavır sergilediklerini bildirmektedir.¹⁸⁹ Yine kendilerinden önce nice kavimlerin iş işten geçtikten sonra pişman oldukları ancak kurtuluş zamanının olmadığı ve helâk edildikleri bildirilmektedir. Mekke'deki inkârcılar, kendilerine gönderilen peygamberi kabul etmek yerine, onu küçümsemekte ve mesajına itiraz etmektedirler. Özellikle peygamberin tek bir Allah'a çağrısını yadığayan bu kimseler, alışılmış inanç sistemlerinden kopmayı reddetmektedir.¹⁹⁰

Sûre'de, inkârcıların tepkileri şu şekilde ifade edilmektedir: *“İçlerinden ileri gelenler, ‘Gidin, ilâhlarınıza tapmaya devam edin. İşte bu istenen şeydir. Biz bunu son dinde (en son dinî inanışlarda) duymadık. Bu ancak bir uydurmadır. O zikir (Kur’ân) içimizden ona mı indirildi?’ diyerek kalkıp gittiler. Hayır, onlar benim Zikrimden (Kur’ân’dan) şüphe içindedirler. Hayır, henüz azabımı tatmadılar.”*¹⁹¹ Bu âyetlerde, müşriklerin önde gelenlerinin, halkı mevcut inançlarını korumaya ve tevhid inancına karşı direnmeye teşvik ettikleri görülmektedir. Onların bu tavrı, Allah'ın mutlak hükümlerini kabul etmekten kaçınan, kendi sistemlerini koruma çabası olarak öne çıkmaktadır. 9, 10 ve 11. âyetlerde, müşriklerin Hz. Muhammed'e (s.a.s) peygamberlik şerefine verilmesi karşısındaki kıskançlıklarına, inkârcı tutumlarının mantıksızlığına işaret edilerek ve onların hezimete uğrayacakları bildirilerek¹⁹² meâlen şöyle buyurulmaktadır: *“Yoksa mutlak güç sahibi ve çok bağışlayan Rabbinin rahmet hazineleri onların yanında mıdır? Yoksa göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin hükümlerliği onların mıdır? Öyle ise sebeplere yapışarak yükselsinler (bakalım!)”*

189 Sâd 38/1-2.

190 Sâd 38/3-5.

191 Sâd 38/6-8.

192 Karaman vd., Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, 4/568-567.

Onlar, çeşitli gruplardan oluşmuş ve şuracıkta bozguna uğrayacak derme çatma bir ordudur."¹⁹³

Sûre, ayrıca geçmişteki inkârcı toplulukların akıbetlerini hatırlatarak, inkârcılara da bir uyarıda bulunmaktadır. Nûh, Âd, Semûd ve Firavun gibi kavimlerin peygamberleri yalanladıkları için helâk edildiği anlatılmakta ve bu anlatım, inkârın kaçınılmaz sonunu gözler önüne sermektedir.¹⁹⁴ Bununla birlikte, inkârcılar alaycı bir tavırla azabın hemen gelmesini istemektedirler: "*Müşrikler (alay ederek) şöyle dediler: 'Ey Rabbimiz! Hesap gününden önce payımızı hemen ver!'*"¹⁹⁵ Bu meydan okuma, onların ahirete ve Allah'ın adaletine olan inançsızlıklarını ortaya koymaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de farklı vesilelerle ifade edildiği üzere, Resûlullah, inkârda ve kötülükte ısrar edenleri, bu tutumlarının sonucunda dünyada ve âhirette cezalandırılacakları konusunda uyarmıştır. Ancak putperestler, bu uyarılara karşı alaycı bir tavır sergileyerek sık sık benzer felâket taleplerinde bulunmuşlardır.¹⁹⁶

Derveze'ye göre, meâlen; "*Sen, onların söylediklerine sabret; güçlü kulumuz Dâvûd'u hatırla! Yönü hep Allah'a dönüktü.*" buyurulan Sâd Sûresi'ndeki 17. âyette, hitap, bu küstahça sözler karşısında derin bir üzüntü duyduğu anlaşılan Hz. Peygamber'e yöneltilmekte, kendisine inkârcıların sözlerine sabır göstermesi ve tahammül etmesi öğütlenmektedir. Bu bağlamda, Hz. Dâvûd'un hatırlanması istenmekte ve onun sahip olduğu niteliklere vurgu yapılmaktadır.¹⁹⁷

Hz. Dâvûd, Allah tarafından kendisine güç, hükümdarlık ve hikmet bahşedilmiş, dağlar ve kuşlar onunla birlikte Allah'ı tesbih

193 Sâd 38/9-11.

194 Sâd 38/12-15.

195 Sâd 38/16.

196 Karaman vd., Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, 4/573.

197 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/304-305.

eden bir peygamber olarak tanıtılmaktadır. Hz. Dâvûd'un bu özellikleriyle birlikte Allah'a sürekli yönelen ve itaat eden biri olduğu ifade edilmektedir.¹⁹⁸ Âyetlerin devamında, Hz. Dâvûd'un yaşadığı ve ilâhî bir imtihan niteliği taşıyan bir kıssa anlatılmaktadır. Duvarı aşarak huzuruna gelen iki davacının davasına dair bu kıssa,¹⁹⁹ âyetlerde açık ve net bir üslûpla ele alınmaktadır.²⁰⁰

Derveze, Sâd Sûresi'nin 17 ila 29. âyetlerinden sonra, "*Peygamber Kıssaları Silsilesi ve Anlatım Amacı*" şeklinde çevrilebilecek bir başlık altında birtakım önemli yorumlarda bulunmaktadır.²⁰¹ Derveze, bu bölümdeki değerlendirmesinde Sâd Sûresi'nin 17-29. âyetlerinin öncesi ve sonrasındaki bağlamı dikkate alarak önemli bir bağlantı olduğunu belirtmektedir. Ona göre, bu âyetler, içerik ve konu bakımından önceki âyetlerle bir bütünlük arz etmektedir. Derveze, bu bütünlüğü özellikle Peygamberimiz (s.a.s.)'in karşılaştığı zorluklara dikkat çekerek açıklar.

Derveze'ye göre, önceki âyetlerde değinilen durumlar ve *Sûre'nin Muhtevası* başlığı altında belirttiğimiz peygamberini yalanlayan ve inkârcılıkta direnen müşriklerin durumu, Hz. Peygamber'in ruhunda üzüntü ve keder uyandıracak niteliktedir. Bu nedenle, âyetlerin hemen ardından, önce kısa bir uyarı ve hatırlatma mahiyetinde, peygamberlerini yalanlayan topluluklara atıfta bulunulmuş; ardından gelen kıssalar zinciri ise Hz. Peygamber'i teselli etmek ve yaşadığı sıkıntıları hafifletmek amacıyla anlatılmıştır. Derveze, bu kıssaların, bir yandan kâfirlerin sözlerine sabretmesini öğütlerken diğer yandan Hz. Peygamber'e, davetine karşı çıkan bu insanların aksine Allah'a tam bir bağlılık ve sadakatle yönelen kimselerin de var olduğunu hatırlattığını belirtir. Bu kimseler arasında, Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman gibi güç ve saltanat

198 Sâd 38/17-20.

199 Sâd 38/21-26.

200 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/304-305.

201 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/303-305.

zirvesine ulaşan peygamberler de vardır; ancak bu güç onları kibir ve taşkınlığa sürüklememiştir. Diğer yandan Hz. Eyyûb gibi en ağır musibetlere maruz kalan peygamberler de vardır; ancak onlar da bu musibetler karşısında sapmadan sabretmişlerdir.

Derveze, bu peygamberlerin, Allah'ın sınavlarına karşı güzel bir sabır gösterdiklerini, her imtihanın ardından pişmanlıkla ve tövbe ile Allah'a yöneldiklerini vurgular. Bu nedenle, Allah'ın rahmetini ve lütfunu hak etmişlerdir. Hz. Peygamber'e de benzer şekilde sabırlı olması tavsiye edilmekte, Allah'ın ona da rahmet, ikram ve nimetler bahşedeceği haber verilerek bir müjde verilmektedir. Yine Derveze, bu kıssalar zincirinin, Kur'ân'ın hikmet dolu mesajlarını tefekkür ederek ve akıl sahiplerinin bu mesajlardan ders alarak Allah'a yönelmeleri amacıyla indirildiğini belirtir. Derveze, bu anlatımın, Kur'ân kıssalarının genel amacı olan ibret ve öğüt verme, peygamberlerin örnek alınması ve iman edenleri güçlendirme hedefiyle uyumlu olduğunu özellikle vurgular. Bu kıssaların, kâfirlerin ve yalancıların sergilediği tavırlardan sonra gelmesinin de bu bütünlüğün bir parçası olduğunu ifade eder.²⁰²

Sâd Sûresi'nin 18, 19 ve 20. âyet-i kerîmelerinde şöyle buyrulmaktadır: *“Kendisi ile birlikte sabah-akşam tesbih etsinler diye biz, dağları ve toplanıp gelen kuşları Dâvûd'un emrine verdik. Onların her biri Allah'a yönelmişlerdi. Biz Dâvûd'un mülkünü güçlendirdik, ona hikmet ve hakla batılı ayıran söz (hüküm verme) yeteneği verdik.”*²⁰³ Müfessirlerin çoğuna göre, 18 ve 19. âyetler, Hz. Dâvûd'un Allah'ı tesbih ederken dağların ve kuşların da dile gelerek onun tesbihine katıldığı şeklindeki mucizevi bir olayı anlatmaktadır. Ancak, âyetleri mecazi anlamda yorumlayanlar da bulunmaktadır. Bu yorum doğrultusunda, Hz. Dâvûd'un Zebûr okuyarak Allah'ı tesbih etmesi gibi dağlar ve kuşlar da

202 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/305-306.

203 Sâd 38/18-20.

kendi varlıklarıyla Allah'ın kudretini ve yüceliğini yansıtmakta ve böylece lisân-ı halleriyle Allah'ı tesbih etmektedirler. Bu anlayışa göre, cansız varlıkların tesbihine dağlar, canlıların tesbihine ise kuşlar örnek olarak verilmiştir; inanmış bireylerin bilinçli tesbihine ise Hz. Dâvûd'un tesbihi misal gösterilmiştir. 19. âyetin son cümlesi ise “Gerek dağlar gerekse kuşlar Dâvûd'un etrafında toplanıp ona itaat ederdi” veya “Dâvûd tesbihe başlayınca onlar da ona katılırlardı” şeklinde yorumlanmıştır.²⁰⁴ Derveze de bunlara benzer bilgilerle birlikte Eski Ahit'teki kaynaklara dayanarak Dâvûd'un hayatına dair bazı bilgilere yer vermiştir. Bu bilgiler, Dâvûd'un ailesi, krallığa yükselişi, savaşları ve hükümdarlık dönemi boyunca yaşadığı olayları kapsamaktadır.²⁰⁵

Sâd Sûresi 21 ila 25. âyetler arasında Hz. Dâvûd ile birbiriyle davalı iki kişinin kıssasından söz edilmektedir: “*Sana davacıların haberi geldi mi? Hani onlar duvarı aşarak mabede girmişlerdi. Hani Dâvûd'un yanına girmişlerdi de Dâvûd onlardan korkmuştu. Onlar, 'Korkma! Biz, iki davacı grubuz. Birimiz diğerine haksızlık etmiştir. Aramızda adaletle hükmet. Zulmetme ve bizi hak yola ilet' dediler. İçlerinden biri şöyle dedi: 'Bu benim kardeşimdir. Onun doksan dokuz koyunu var. Benim ise bir tek koyunum var. Böyle iken 'Onu da bana ver' dedi ve tartışmada beni bastırdı.'* Dâvûd dedi ki: ‘*Andolsun, senin koyununu kendi koyunlarına katmak istemek suretiyle sana zulmetmiştir. Esasen ortakların pek çoğu birbirine haksızlık eder. Ancak iman edip sâlih ameller işleyenler başka. Onlar da pek azdır.*’ Dâvûd, bizim kendisini imtihan ettiğimizi anladı. Derken Rabbinden bağışlama diledi, eğilerek secdeye kapandı ve Allah'a yöneldi. Biz de bunu ona bağışladık. Şüphesiz

204 Taberî, Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an, 20/44-45; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tünisî İbn Âşûr, et-Taḥrîr ve't-Tenvîr (Tunus: Dâru't-Tünusiyye li'n-Neşr, 1984), 23/228; Ebû Abdullah Fahreddin er-Râzî, Mefâtiḥu'l-Ġayb (Beyrut: Dâru lḥyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1420), 26/374; Karaman vd., Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, 4/573.

205 Derveze, et-Tefsîru'l-Ḥadîs, 2/306-307.

katımızda onun için bir yakınlık ve dönüp geleceği güzel bir yer vardır.”²⁰⁶

Âyetlerde işaret edilen bir fakirin sahip olduğu bir koyuna tamahkârlık eden çok koyun sahibi kıssasıyla ilgili *Kitabı Mukaddes* kaynaklı²⁰⁷ olayın özeti şu şekildedir: Bir gün Dâvûd, sarayın damında dolaşırken, karşı tarafta yıkanan güzelliğiyle dikkat çeken bir kadın fark eder ve bu kadının kim olduğunu öğrenmek ister. Kadının, Uriya isimli bir askerın eşi Bat-Şeva olduğu anlaşılır. Bunun üzerine Dâvûd, kadını yanına getirmesi için ulaklar gönderir. Bat-Şeva saraya gelir ve Dâvûd onunla birlikte olur. Daha sonra evine dönen kadın, bir süre sonra hamile kaldığını Dâvûd’a bildirir.

Bu durumu çözmek isteyen Dâvûd, Uriya’nın savaşı tehlikeli bir cepheye gönderilmesini ve böylece öldürülmesini komutanına emreder. Savaş sırasında da Uriya öldürülür. Uriya’nın ölümünün ardından Dâvûd, Bat-Şeva ile evlenir ve bu evlilikten bir oğulları olur. Ancak Dâvûd’un bu davranışı Tanrı’nın hoşuna gitmez. Bunun üzerine Tanrı, peygamber Natan’ı Dâvûd’a gönderir. Natan, koyun meselini anlatarak Dâvûd’a yaptığı haksızlığı hatırlatır. Bu hikâyeyi duyan Dâvûd, haksızlığa öfkelenir ve bunu yapanın ölümle cezalandırılması gerektiğini söyler. Natan ise Dâvûd’a dönerek, “O kişi sensin.” der.²⁰⁸

Kitabı Mukaddes kaynaklı bu rivayete karşın Keşşâf ve Tefhîmü’l-Kur’ân isimli tefsirlerdeki rivayete göre, Hz. Dâvûd döneminde, bir kişi başka birinin eşine talip olduğunda, o kişiden eşinden vazgeçmesini istemek gibi bir âdet bulunuyordu. Bu gelenek, yardımlaşma amacı taşırdı ve Hz. Peygamber döneminde

206 Sâd 38/21-25.

207 Kitabı Mukaddes (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003) , 2Sa. 12:1-10.

208 2Sa. 12:1-10; Derveze, et-Tefsîru’l-Ĥadîs, 2/307; Gelgeç, *Sâd Süresi Tefsiri*, 99-100.

ensârin muhacirlere benzer tekliflerde bulunduğu bilinmektedir. Bu bağlamda Hz. Dâvûd, Uriya isimli bir kişinin eşine gönül vermiş ve Uriya'dan eşiyile arasını açmasını istemiştir. Uriya, Dâvûd'u reddetmekten çekinmiş ve eşinden ayrılmıştır. Ardından Dâvûd, bu kadınla evlenmiştir. İslâmî rivayetlerde bu kadının, Hz. Süleyman'ın annesi olduğu belirtilmektedir. Dâvûd'a ise konunun yüceliği ve sahip olduğu hanımların çokluğu göz önünde bulundurularak, başka birinin eşini istemesinin yakışık almadığı ifade edilmiş, Dâvûd'un, arzularını kontrol etmesi ve sabırlı davranması gerektiği vurgulanmıştır.²⁰⁹

Başka bir rivayette ise kadına önce Uriya, ardından Hz. Dâvûd evlenme teklifi etmiştir. Kadın, Dâvûd'u tercih etmiş; ancak Dâvûd'un mümin kardeşinin evlenmek istediği bir kadına talip olması eleştirilmiştir.²¹⁰

Kitabı Mukaddes'te ve İslâmî kaynaklarda yer alan bu kıssanın, nüzûl dönemi Arapları tarafından bilindiği söylenebilir. Arapların bu anlatıyı Ehl-i Kitap'tan veya atalarından duymuş olması mümkündür.²¹¹

İzzet Derveze, tefsirinde, Dâvûd kıssasının Kur'ân'daki anlatım üslûbunun Ahd-i Kadim'deki anlatımlardan farklı bir tarzda olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, bu farklılık Kur'ân'ın karakteristik özelliklerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Derveze, Kur'ân kıssalarının genel amacına uygun olarak, bu anlatımın hatırlatma, öğüt verme ve destekleyici bir mesaj taşıdığını ifade etmektedir. Bu

209 Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemaşerî, el-Keşşâf 'an Hâkâ'iki Ğavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil (Beyrut: Darû'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987), 4/80-81; Mevdûdî, Tefhîmü'l-Kur'ân, 5/66.

210 Zemaşerî, el-Keşşâf 'an Hâkâ'iki Ğavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil, 4/80-81.

211 Derveze, et-Tefsîru'l-Hâdis, 2/307-308; Ateş, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, 7/465; Gelgeç, Sâd Sûresi Tefsiri, 101.

bağlamda, güçlü bir mülk sahibi olan Dâvûd'un işlediği bir hatadan dolayı Allah'a yönelip af dilemesinin, Hz. Peygamber ve müminlere öğüt ve teselli sunmayı hedeflediğini belirtmektedir.²¹²Yine o, Kur'ân'ın peygamber kıssalarını onurlandırıcı ve öğüt verici bir üslûpla anlattığını, buna karşın Eski Ahit'teki bazı kitaplarda görülen suçlama ve uygunsuz hikâyelerden tamamen uzak olduğunu vurgular. Müslümanların da peygamberleri daima saygıyla anması gerektiğine dikkat çeker. Ayrıca Kur'ân'daki kıssaların tarihsel olayları kaydetmekten ziyade, öğüt ve hatırlatma amacı taşıdığını belirtir. Eski Ahit kitaplarının insan eliyle yazılmış olması nede-niyle tahrif edilmiş olabileceği ihtimalini de hatırlatır.²¹³

Derveze, bu kıssanın etkileyici mesajlar içerdiğini vurgular. Düşmanlık ve zulmün, genellikle zenginlerin ve güç sahiplerinin fakir ve zayıf olanların haklarına göz dikmesinden kaynaklanmaktadır. Bu âyetler, bu tür kötü niyetleri ve sınırları aşma eğilimlerini çirkin bir tavır olarak nitelendiren güçlü bir tablo çizmektedir. Derveze, bu kıssada hak ve adaletin korunmasının, sınırları aşmayan ve başkalarının haklarına saygı gösteren kimselerin övülmesiyle birlikte verildiğini dile getirir. Ayrıca kıssanın kıyamete kadar geçerli kalıcı bir öğüt sunduğunu belirtir.²¹⁴

Yine Derveze'nin yorumlamasında, otorite sahibi ve hüküm veren kimselere yönelik önemli mesajlar içermektedir. Bu kişilerden, Allah'ın sınırlarına dikkat etmeleri, küçük bir hatayı bile fark edip hızla düzeltmeleri, adalet, insaf ve hakkaniyeti gözetmeleri beklenmektedir. Derveze, âyette de belirtildiği üzere²¹⁵ iman eden ve sâlih amel işleyen kimselerin bu tür zulüm ve haksızlıklardan

212 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîṣ, 2/308.

213 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîṣ, 2/309.

214 Sâd 38/23-24.

215 Sâd 38/24.

uzak tutulduğunu, bunun da âyetlerde övgüyle vurgulandığını ifade etmektedir.²¹⁶

Derveze, hitabın doğrudan Hz. Dâvûd'a olduğu Sâd Sûresi 26. âyetinde, bu âyetin aynı zamanda tüm hüküm sahiplerine genel bir mesaj içerdiğini belirtir. Bu âyetin, hükmedenlerin hak ile hükmetmelerini ve heva ve hevese kapılmamalarını öğütlediğini vurgular. Heva ve hevese uymanın adaletten sapmayı ve Allah'ın yolundan uzaklaşmayı beraberinde getirdiğini dile getiren Derveze, özellikle adaletin sağlanamaması durumunda toplumsal maslahatların zarar göreceğini ifade etmekte ve hükmedenlerin, yeryüzünde Allah'ın haklarını ve sınırlarını gözeterik hareket etmelerinin gerekliliği üzerinde durmaktadır.²¹⁷ Peygamber Efendimizin yalnızca iyilik ve hayatla ilgili emirler verdiğini ifade eden Derveze, Kur'ân'daki bu ilkelerin yöneticiler ve halk arasındaki itaat ilişkisini düzenlemeyi amaçladığını söyler. "Allah'a isyan olan bir konuda yaratılmıŒa itaat edilmez" kaidesine atıfta bulunarak, bu itaatin yalnızca hayır ve iyilikle sınırlı olduğunu hatırlatır. Ayrıca yöneticilere itaat konusundaki sınırların, toplum tarafından açıkça bilinen ve kabul edilen durumlara dayanması gerektiğine de dikkat çeker.²¹⁸

3.3.2. Hz. Süleyman Kıssası

Sâd Sûresi'nin 38/27-29. âyetlerinde, göklerin, yerin ve bunlar arasındakilerin boş yere yaratılmadığı, böyle bir düşüncenin inkârcılara ait olduğu ve onların cehennem azabıyla karşılaşacakları bildirilmektedir. Ayrıca Allah'ın, iman edip sâlih ameller işleyenlerle yeryüzünde bozgunculuk yapanları veya takva sahipleriyle günahkârları bir tutmayacağı ifade edilmekte, Kur'ân'ın

216 Derveze, et-Tefsîru'l-ĤadîŒ, 2/309.

217 Derveze, et-Tefsîru'l-ĤadîŒ, 2/309.

218 Derveze, et-Tefsîru'l-ĤadîŒ, 2/309-310.

mübarek bir kitap olduğu, insanların onun âyetleri üzerinde düşünmeleri ve akıl sahiplerinin öğüt alması için indirildiği haber verilmektedir.²¹⁹

Allah Teâlâ, Sâd Sûresi'nde Hz. Süleyman ile ilgili olan 30 ila 40. âyet-i kerîmelerinde ise meâlen şöyle buyurmaktadır: *“Dâvûd’a Süleyman’ı bağışladık. O ne güzel kuldu! Şüphesiz o, Allah’a çok yönelen bir kimse idi. Hani ona akşamüstü bir ayağını turnağı üstüne dikip üç ayağının üzerinde duran çalımlı ve soylu atlar sunulmuştu. Süleyman, ‘Gerçekten ben malı, Rabbimi anmamı sağladığından dolayı çok severim’ dedi. Nihayet gözden kaybolup gittikleri zaman, ‘Onları bana geri getirin’ dedi. (Atlar gelince de) bacaklarını ve boyunlarını okşamaya başladı. Andolsun, biz Süleyman’ı imtihan ettik. Tahtının üstüne bir ceset bıraktık. Sonra tövbe edip bize yöneldi. Süleyman, ‘Ey Rabbim! Beni bağışla. Bana, benden sonra kimseye lâyük olmayacak bir mülk (hükümranlık) bahşet! Şüphesiz sen çok bahşedicisin!’ dedi. Biz de rüzgârı onun buyruğuna verdik. Rüzgâr, onun emriyle dilediği yere hafif hafif eserdi. Bina ustası olan ve dalgıçlık yapan her bir şeytani, bukağılara bağlı olarak diğerlerini de onun emrine verdik. ‘İşte bu bizim ihsanımızdır. Artık sen de (istediğine) hesapsızca ver yahut verme’ dedik. Şüphesiz katımızda onun için bir yakınlık ve dönüp geleceği güzel bir yer vardır.”*²²⁰

Kıssa zincirinin ikinci halkası olan bu âyetler, siyak ile açıkça bağlantılıdır.²²¹ Derveze’ye göre, âyetlerde Hz. Süleyman’ın ihlâsı, Allah’a yönelişi ve tövbesi ön plana çıkarılmaktadır. Bununla birlikte, Allah’ın Hz. Süleyman’ı krallığının ve saltanatının büyüklüğü konusunda sınıdığı, ona güç verdiği ve bu nedenle kendisine özel bir ilgi ve ikramda bulunduğu vurgulanmaktadır.²²²

219 Sâd 38/27-29.

220 Sâd 38/30-40.

221 Derveze, et-Tefsîru’l-Ĥadîs, 2/317.

222 Derveze, et-Tefsîru’l-Ĥadîs, 2/317.

Hız. Süleyman, Hız. Dâvûd'un oğlu ve İsrâiloğulları'na gönderilmiş hükümdar-peygamberdir.²²³ Eski Ahit'te Hız. Süleyman'ın hayat hikâyesine dair birçok detay yer almaktadır. Özetle bu anlatılara göre; Süleyman'ın Filistin topraklarının büyük bir kısmını ve Ürdün'ün doğusundaki bazı bölgeleri yönettiği, ülkesinde barışın hâkim olduğu, büyük bir zenginliğe, madenlere, gemilere ve atlara sahip güçlü bir kral olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca bilgeliğinin bütün Doğu halklarının ve Mısır'ın bilgeliğini aştığı, üç bin atasözü söylediği ve ağaçlar, hayvanlar, kuşlar balıklar ve her türden canlı ile konuştđu belirtilmektedir. Sebe Melikesi'nin Süleyman'ı ziyaret ettiği, bilgeliğini dinlediği ve ona güzel kokular, altın ve değerli taşlar gibi kıymetli hediyeler sunduğu; diğer bazı kralların, özellikle Arap krallarının da ona değerli hediyeler gönderdiği anlatılmaktadır. Süleyman'ın Kudüs'te (Orşelim) altın kaplamalar, kıymetli ağaçlar ve büyük sütunlarla süslenmiş görkemli bir mabet ve içinde yaşayıp hüküm sürdüğu bir saray inşa ettiği aktarılmaktadır. Ayrıca bu mabedin, Tanrı'nın vahyine, tecellilerine ve ibadetine adandığı ifade edilmektedir. Bunun yanında, Süleyman'ın çok sayıda kadınla evlendiği ve eşleri ile cariyelerinin toplam sayısının bine ulaştığı belirtilmektedir. Firavun'un kızıyla ve Saydalı, Ammonlu, Edomlu ve Hititli kadınlarla evlendiği ve onların etkisiyle kalbinin putperestliğe yöneldiği anlatılmaktadır. Tanrı'nın emirlerine aykırı olarak onların tanrılarına sunaklar yapıp kurbanlar sunmuş; bu davranışları Rabbin gözünde kötü kabul edilmiş ve bu nedenle Tanrı'nın gazabını çekmiştir. Bunun sonucu olarak krallığın parçalanıp hizmetkârlarına verileceğine dair bir tehdit almıştır. Metinlerde, Süleyman'a karşı iki isyancının çıktığı, bunlardan birinin Mısır'a kaçıp Süleyman'ın ölümünden sonra geri döndüğu ve Süleyman'ın oğlu aleyhine bir hareket başlatarak krallığın bölünmesine yol açtığı aktarılmaktadır.²²⁴

223 Ömer Faruk Harman, "Süleyman", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/60.

224 Derveze, et-Tefsiru'l-Ĥadıs, 2/318-319.

Şu hususu belirtmek gerekir ki; Hz. Süleyman hakkında Eski Ahit'te yer alan sapmalarla ilgili iddialar karşısında bir Müslüman, bir peygambere yakışmayacak şeyler hususunda dikkatli olmalı ve bunlara itibar etmemelidir. Âyetlerin işaret ettiği husus, Hz. Süleyman'ın ufak bir hata (zelle) yapmış olabileceği, bu nedenle Allah'ın onu bir imtihanla sınadığı, onun da bu hatasını fark ederek Rabbine yöneldiği ve Allah'ın, kendisine özel bir lütf ve kabul gösterdiği için onu bağışladığıdır.²²⁵

Kur'ân'da Hz. Süleyman'ın kıssası ve olayları, Eski Ahit'te olduğu gibi bir tarihî anlatı ve kayıt tarzında değil, daha çok öğüt ve ibret verme amacı taşıyan bir üslûpla aktarılmıştır. Hz. Süleyman, Allah'ın bir kuludur; bu kulluğunu kabul eder, O'na yönelir, bağışlanma diler ve isteklerini Allah'tan talep eder. Onun büyük bir mülk, saltanat ve Allah'ın inayetiyle bazı kudretli kevnî kuvvetler üzerinde tasarruf sahibi kılınmış olması, aynı zamanda bir ibtilâ ve imtihan vesilesi olmuştur.²²⁶

Sâd Sûresi'nin 30-33. âyetleri hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden birine göre; Hz. Süleyman sefer hazırlığı sırasında malzemeleri kontrol etmiş, ardından atları incelemiştir. Ancak bu süreç uzun sürdüğü için ikinci namazı vakti geçmiştir. Bu duruma üzülen Hz. Süleyman, atların kendisini Allah'ı zikretmekten alıkoyduğunu söyleyerek atların getirilmesini istemiştir. Daha sonra at sevgisini kalbinden söküp atmak amacıyla atların bacaklarını ve boyunlarını kesmiştir.²²⁷

225 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/319.

226 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/319.

227 Mukâtil b. Süleymân, Tefsîru Mukâtil b. Süleymân, 3/644; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', Me'âni'l-Ĥur'ân, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. (Kahire: Dar'ul-Mısriyye, 1955), 2/405; Nâsîrüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mera'selî (Beyrut: Daru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), 5/29.

Ebû Mansûr Muhammed Mâtürîdî'nin (öl. 333-944) tefsirinde yer alan bir başka rivayete göre ise Araplar, “Hayvanın üzerindeki kılıçla sıvazladı” tabirini “kılıçla vurdu” anlamında kullanırlardı.²²⁸ Ebü'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî (öl. 538-1144) de bu ifadenin atların boyun ve bacaklarına kılıçla dokunmanın “kesme” anlamına geldiğini belirttiğini ifade etmektedir.²²⁹ Bunun yanı sıra başka bir rivayette, Hz. Süleyman'ın atları kontrol ettikten sonra onlara duyduğu sevginin Allah'ın rızasını kazanmak için olduğunu söylediği aktarılır. Bu rivayete göre, Hz. Süleyman, koşarak toz bulutları arasında kaybolan atların tekrar getirilmesini istemiş ve getirilen atların boyun ve bacaklarını sıvazlayarak onlara sevgi göstermiştir.²³⁰

Taberî, ilk rivayetin doğru kabul edilmesi durumunda, Hz. Süleyman'ın namazı terk ettiği, dünyaya fazlaca meylettiği ve savaş binitlerini acımasızca öldürdüğü anlamlarının çıkacağını ifade etmiş ve bunun doğru olmadığını savunmuştur. Ona göre, atları seven bir kişinin onları öldürmesi düşünülemez.²³¹ Bu görüşü Fahreddin Râzî (öl. 606-1210) de savunmuştur.²³² İbn Atiyye el-Endelüsî (öl. 541/1147) ise ilgili âyetleri, atların boyun ve bacaklarını gerçek anlamda sıvazlamak şeklinde yorumlamıştır.²³³

228 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 8/626.

229 Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Haqâ'iki Ğavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, 4/93.

230 Gelgeç, *Sâd Sûresi Tefsiri*, 112.

231 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 20/86.

232 Râzî, *Mefâtihu'l-Ġayb*, 26/391.

233 Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Girnâî el-Endelüsî İbn Atiyye, *el-Muhârrerü'l-veciz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'aziz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422), 4/504.

Yine Sâd Sûresi'nin 35-40. âyetleriyle ilgili çeşitli rivayetler nakledilmiştir. Bu rivayetlerden birine göre, âyetlerde bahsedilen “tahta bırakılan ceset”, Hz. Süleyman'ın çocuğunun cesedidir. Rivayet, Hz. Süleyman'ın bir oğlunun dünyaya geldiğini, ancak şeytanların çocuğu öldürmeyi planladığını öğrenen Hz. Süleyman'ın sadece Allah'a tevekkül etmek yerine çocuğu bir bulut aracılığıyla uzaklaştırdığını ifade eder. Bu davranışından dolayı ceza olarak çocuğun cesedi tahtın üzerine bırakılmıştır. Başka bir rivayette, Hz. Süleyman'ın Allah yolunda savaşacak cesur evlatlara sahip olmak amacıyla hanımlarıyla birlikte olacağını söylediği, ancak “inşallah” demeyi unuttuğu için sakat bir oğlu olduğu aktarılır. Bu rivayete göre, Hz. Süleyman'ın Allah'tan bağışlanma dilemesinin nedeni, “inşallah” demeyi unutmasıdır. “Tahta ceset bırakılması” ise sembolik bir anlam taşımakta olup doğan sakat çocuğu ifade etmektedir. Bazı yorumlarda ise Hz. Süleyman'ın ağır bir hastalıkla imtihan edildiği belirtilir. Bu hastalık nedeniyle çok zayıfladığı ve tahtında âdeti bir ceset gibi görüldüğü ya da büyük bir felaket beklentisiyle duyduğu korkunun onu zayıflatarak ceset hâline getirdiği ifade edilmiştir.²³⁴

Fahreddin Râzî, bu tür rivayetleri kabul etmediğini açıkça dile getirmiştir.²³⁵ Zemahşerî ise tefsirinde Hz. Süleyman'ın evinde hanımlarının ve kızlarının puta taptığını ileri süren uzun bir rivayete yer verir. Ancak Zemahşerî, muhakkik âlimlerin bu rivayeti ittifakla reddettiklerini ve bu anlatının Yahudiler tarafından uydurulduğunu vurgulamıştır.²³⁶ Ayrıca Sûre'nin 34. âyetinde geçen taht kelimesi, hükümlerlik anlamına da gelebilir. Bu durumda, âyetin

234 Zemahşerî, el-Keşşâf 'an Hağâ'iki Ğavâmizi't-Tenzil ve 'Uyüni'l-Ekâvil fi Vücühi't-Te'vil, 4/93-94.

235 Râzî, Mefâtilü'l-Ğayb, 4/93-94.

236 Zemahşerî, el-Keşşâf 'an Hağâ'iki Ğavâmizi't-Tenzil ve 'Uyüni'l-Ekâvil fi Vücühi't-Te'vil, 4/94.

“tahta ceset bırakılması” ifadesi, Hz. Süleyman’ın hükümranlığının elinden alınmasına bir kinaye olarak değerlendirilebilir.²³⁷

Derveze, nüzûl ortamındaki insanların Hz. Süleyman’a dair belli bir malumata sahip olduklarını belirtir. Derveze’ye göre, Hz. Süleyman, servet ve saltanatla imtihan edilmiş çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Ancak tüm bu sınavlara rağmen istikametini bozmamış, Rabbi ile arasına dünyevî hiçbir engel koymamış ve Allah ile olan bağını daima güçlü tutmuştur. Derveze, Hz. Süleyman’ın bu tutumunu, Allah’a samimiyetle bağlı olmanın ve her türlü imtihanda doğru bir duruş sergilemenin en önemli örneklerinden biri olarak değerlendirmektedir. Yine o, Kur’ân anlatımındaki bu ilâhî mesajın, müfessirlerin sıklıkla başvurduğu ve çoğunlukla aşırılık veya hayal unsurları barındıran rivayetlerden bağımsız olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Ona göre, bu tür rivayetler, Kur’ân’ın özüne sadık kalmayı zorlaştırır ve ilâhî anlatının asıl mesajını gölgeleyebilir. Bu nedenle, Kur’ân’ın kendi bağlamı ve üslûbu içinde ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır.²³⁸ Derveze, bu anlatımların Hz. Süleyman’ın hayat hikâyesini detaylandırmak veya yalnızca onun yaşam öyküsünü aktarmak amacı taşımadığını, aksine onun kıssası aracılığıyla ibret ve ders vermeyi ve aynı zamanda Hz. Peygamber’e teselli sağlamayı hedeflediğini ifade etmektedir. Neml, Sebe’ ve Enbiyâ sûrelerinde de Hz. Süleyman’a dair daha geniş bilgiler içeren âyetler bulunmaktadır.²³⁹ Bu âyetlerde de Sâd Sûresi’nde yer alan²⁴⁰ bazı bilgilere yer verilmeyle birlikte, daha detaylı anlatımlar da vardır. Ancak bu anlatımlar da aynı şekilde, desteklemeyi, ibret ve öğüt vermeyi amaçlayan bir üslûpla sunulmuştur.²⁴¹

237 Mâtürîdî, Tefsîru’l-Mâtürîdî, 8/627.

238 Derveze, et-Tefsîru’l-Ĥadîs, 2/320-321.

239 el-Enbiyâ 21/78-82; en-Neml 27/15-44; Sebe’ 34/12-14.

240 Sâd 38/30-40.

241 Derveze, et-Tefsîru’l-Ĥadîs, 2/318.

3.3.3. Hz. Eyyûb Kıssası

Allah Teâlâ Sâd Sûresi'nin 38/41-44 arası âyet-i kerîmelerinde meâlen şöyle buyurmaktadır: “(Ey Muhammed!) Kulumuz Eyyûb’u da an. Hani o, Rabbine, “Şeytan bana bir yorgunluk ve azap dokundurdu” diye seslenmişti. Biz de ona, “Ayağını yere vur! İşte yıkanacak ve içecek soğuk bir su” dedik. Biz ona tarafımızdan bir rahmet ve akıl sahiplerine bir öğüt olmak üzere ailesini ve onlarla birlikte bir o kadarını bahsettik. Şöyle dedik: “Eline bir demet sap al ve onunla vur, yeminini bozma.” Gerçekten biz Eyyûb’u sabreden bir kimse olarak bulduk. O ne güzel bir kuldu! O, Allah’a çok yönelen bir kimse idi.”²⁴²

Bu âyetler, kıssa anlatım silsilesinin üçüncü halkasını oluşturmakta olup, daha önce belirttiğimiz üzere bağlam, konu ve amaç açısından bir devam niteliği taşımaktadır. İlk âyetteki hitap, Hz. Dâvûd kıssası ile başlayan serinin başında olduğu gibi Hz. Peygamber’e yöneliktir. Hz. Dâvûd kıssasının başında kâfirlerin sözlerine karşı sabırlı olması emredilmişti. Burada da Hz. Eyyûb’un başına gelenleri ve onun gösterdiği tavrı hatırlaması emredilmektedir. Bu hitap, doğrudan Hz. Peygamber’e yönelik olmakla birlikte, Müslümanlara ya da dinleyicilere bu olayların hatırlatılmasını da içerebilecek bir anlam taşımaktadır.²⁴³

Eski Ahit’te, Hz. Eyyûb’un kıssası detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu kıssa, Kur’ân-ı Kerîm’deki âyetlerde Hz. Eyyûb hakkında yer alan kısa ve öz işaretlerle temelde uyum göstermektedir. Ancak üslûp açısından farklılık bulunmaktadır; Eski Ahit’te kıssa, bir hayat hikâyesi biçiminde anlatılırken, Kur’ân’daki anlatım kıssayı doğrudan bir olay olarak ele almak yerine, ibret, öğüt ve hatırlatma amacı taşımaktadır.

242 Ayrıca benzer âyetler için bk. el-Enbiyâ 21/83-84.

243 Derveze, et-Tefsîru’l-Ĥadîs, 2/323-324.

Eski Ahit'te yer alan kıssanın özeti şu şekildedir: Eyyûb, peygamberlik vazifesiyle görevlendirilmiş, aynı zamanda geniş bir servet, çok sayıda hayvan sürüsü, evlatlar ve refah dolu bir hayatla nimetlendirilmiş bir kuldur. O, sahip olduğu nimetler için Tanrı'ya sürekli şükretmekteydi. Ancak, Tanrı ile şeytan arasında geçen bir konuşmada şeytan, Eyyûb'un şükürünün yalnızca sahip olduğu nimetlere bağlı olduğunu, bu nimetler elinden alınırsa O'nun Tanrı'ya karşı nankörlük edeceğini iddia etti.

Bu iddia üzerine, Tanrı, Eyyûb'u şeytanın önerisiyle çeşitli musibetlerle imtihan etti. Önce evlatları, hayvanları ve malları büyük felaketlerle birer birer yok oldu. Ardından bedensel rahatsızlıklar ve yaralarla sınandı. Şeytan, bu süreçte Eyyûb'u kandırma-ya, onu Tanrı'ya karşı isyana sevk etmeye çalıştı ancak başarısız oldu. Eyyûb, sabır, bağlılık ve Tanrı'ya yöneliş konusunda kararlılığını sürdürdü; yalnızca Tanrı'dan yardım diledi.

Nihayetinde Allah, Hz. Eyyûb'a rahmet ve lütfuyla tekrar nimetler bahsetti. Ona şifa getiren bir su kaynağı ihsan etti; bu sudan içip yıkanarak iyileşti. Ayrıca kaybettiği mallarını, hayvanlarını ve evlatlarını geri verdi ve bunların üzerine yeni nimetler ekledi.

Eyyûb'un eşi, ona büyük bir sadakatle hizmet etmiş, ancak zaman zaman yaşadıkları zorluklar ve musibetler karşısında sabırsızlık ve üzüntü göstermiştir. Eyyûb, bu tavrı Allah'a karşı bir başkaldırı olarak değerlendirmiş ve iyileşmesi durumunda eşini yüz sopa ile cezalandıracağına yemin etmiştir. Sadakati ve samimiyeti sebebiyle, Allah, Eyyûb'a yeminini bozmaması için yüz dal içeren bir dal ile eşine bir kez vurmasını vahyetmiştir.²⁴⁴ Özetle, Eski Ahit'te Hz. Eyyûb hakkında aktarılan anlatılar bunlardır.

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Eyyûb'a vahiy gönderildiği (en-Nisâ 4/163) ve onun hidayete erdirildiği (el-En'âm 6/84) ifade

244 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/324.

edilmekte, hastalığına ilişkin bilgiler ise iki âyette yer almaktadır.²⁴⁵ Kur'ân'da Hz. Eyyûb rabbine, “*Bana bir dert dokundu, sen merhametlilerin en merhametlisin*” diyerek yalvarmış;²⁴⁶ Allah da onun duasını kabul ederek musibetleri üzerinden kaldırmış, rahmetiyle ailesini ve onlarla birlikte bir mislini ona bahşetmiştir. Bu durum, Allah tarafından ibadet edenler için bir ibret olarak anlatılmıştır.²⁴⁷

Tefsir ve kıssas-ı enbiyâ kitaplarında Hz. Eyyûb hakkında çeşitli rivayetler yer almaktadır. Bu kaynaklarda, onun uzun boylu, gür saçlı ve heybetli bir kişi olduğu belirtilmekte; Şam bölgesinde yaşadığı, geniş bir araziye sahip olduğu ve bu arazide 500 çift öküz, 500 köle, 500 dişi eşek, çok sayıda deve, sığır ve atı olduğu aktarılmaktadır.²⁴⁸ Rivayete göre Hz. Eyyûb baba tarafından Hz. İshak'ın, anne tarafından Hz. Lût'un soyundandır.²⁴⁹ Hz. Eyyûb'un eşinin, Hz. Ya'kûb'un kızı Lîya veya Hz. Yûsuf'un oğlu Efraim'in kızı Rahme olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Eyyûb, takvâ sahibi, yoksullara karşı merhametli, dulları ve yetimleri koruyan, misafirlere ikramda bulunan, yolculara yardım eden ve Allah'ın verdiği nimetlere şükreden bir kişiydi. Hz. Ya'kûb veya Hz. Yûsuf ile çağdaşı ya da Hz. Yûnus'tan sonra yaşamıştır. Eyyûb'a üç kişi iman etmiştir; bunlardan ikisi kendi ülkesinden, biri ise Ye-

245 el-Enbiyâ 21/83; Sâd 38/41.

246 el-Enbiyâ 21/83.

247 el-Enbiyâ 21/83-84; Ömer Faruk Harman, “Eyyûb”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/16-17.

248 Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbüri Sa'lebî, Kıssaşü'l-enbiyâ' el-müsemmâ bi-'Arâ'isi'l-mecâlis (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, ts.), 135.

249 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, Kitâbü Târihu't-Taberî, Târihu'r-rusül ve'l-mülûk, Târihu'r-rusül ve'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ', Aḥbâru'r-rusül ve'l-mülûk, Târihu't-Taberî, thk. Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm (Mısır: Dârü'l-Ma'ârif, 1387), 1/322; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfi' İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye (Kahire: Maḥbe'atü's-Se'ade, ts.), 1/220-221.

menlidir. İblîs'in Eyyûb'u saptırmak için yaptığı çabalar, malını, mülkünü ve ailesini kaybetmesi, ağır ve tiksindirici bir hastalığa yakalanması, uzun süre sabır ve metanet göstermesi, eşinin kendisini isyana teşvik etmesi, hastalığından şikâyet etmesi ve sonraki gelişmeler hakkında verilen bilgiler, İsrâîli kaynaklarda yer alanlarla benzerlik göstermektedir. Bu bilgilere Kur'ân âyetlerinden eklemeler yapılmıştır.²⁵⁰

Enes b. Mâlik'ten rivayet edilen bir hadise göre Eyyûb hastalığını on sekiz yıl çekmiştir.²⁵¹ Yine bu hastalığın 3 veya 7 yıl sürdüğüne dair rivayetler olmakla birlikte farklı rivayetler de mevcuttur.²⁵² Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadise göre Eyyûb çıplak olarak yıkandığı bir sırada üzerine altın çekirgeler dökülmüş, bunları avuç avuç alıp elbisesinin içine koymaya başlamış, bunun üzerine rabbi ona, “Ben, şu gördüğünden seni müstağni kılmamış mıydım?” diye nida edince Eyyûb, “Evet, senin izzetine yemin olsun ki bana çok şey verdin, fakat senin bereketinden müstağni kalamam” demiştir.²⁵³ Ayrıca belirtmek gerekir ki; Ahd-i Atîk'te, Hz. Eyyûb'un başına gelen musibetlere başlangıçta büyük bir sabır ve tevekkülle katlanıp rabbine hamd ettiği, ancak daha sonra isyan ettiğine dair ifadeler, İslâm'ın nübüvvet anlayışıyla bağdaşmamaktadır. Zira İslâm'a göre peygamberlerin temel niteliklerinden biri olan ismet sıfatı, onların büyük küçük tüm günahlardan,

250 Taberî, Kitâbü Târihu't-Taberî, 1/322-325; Sa'lebi, Kıssaşu'l-enbiyâ' el-müsemma bi-'Arâ'isi'l-mecâlis, 135-144.

251 Ebû'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesir b. Dav' b. Kesir el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Kesir, Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1419), 7/65; İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihâye, 1/223.

252 Harman, “Eyyûb”, 12/16-17.

253 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, Müsnedü'l-İmam Ahmed bin Hanbel, nşr. Şuayb el-Erneû't - 'Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1421), 13/496 No.8159; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî Buhârî, Sahîhu'l-Buhârî, nşr. Muhammed Zühayr en-Nâsir (Beyrut: Daru Tavkı'n-Necât, 1422), “Gusûl”, 20 (No. 279).

küfür ve şüpheden, yalandan uzak olmalarını ifade eder. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Eyyûb'un yalnızca içinde bulunduğu durumu dua yoluyla rabbine arz ettiği belirtilmiş, isyan ettiğine veya günah işlediğine dair bir bilgiye yer verilmemiştir. Aksine Allah'ın onu sabreden bir kul olarak nitelediği, onun çok iyi bir insan olduğu ve daima Allah'a yöneldiği vurgulanmıştır. Bu ifadeler, Kur'ân'ın Ahd-i Atîk'te yer alan anlatıları doğrulamadığını açıkça göstermektedir. Ayrıca Hz. Eyyûb'un hastalığının, insanları ondan uzaklaştıracak ve kendisinden tiksindirecek derecede ağır olduğu yönündeki Yahudi kaynaklı bilgiler, bir peygamberin saygınlığı ve toplumsal itibarıyla bağdaşamamaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de ve güvenilir hadislerde bu tür bilgilere rastlanmamaktadır. Diğer İslâmî kaynaklarda yer alan bu tür rivayetlerin ise tamamen İsrâîlî kaynaklardan aktarıldığı anlaşılmaktadır.²⁵⁴

İzzet Derveze, Hz. Eyyûb kıssasının Kur'ân'daki anlatımında hem Hz. Peygamber'e hem Müslümanlara hem de tüm zamanlardaki insanlara yönelik önemli mesajlar olduğunu vurgular. Derveze'ye göre, Kur'ân'da kıssaların özlü bir şekilde aktarılmasının asıl nedeni, kıssanın kendisini anlatma amacı değil, içerdiği mesajları aktarma gayesidir.

Derveze, Hz. Eyyûb'un kıssasında özellikle Hz. Peygamber'e hitap eden teselli ve moral unsurlarının bulunduğunu ifade eder. Tebliğ sürecinde karşılaştığı zorluklar, düşmanlıklar ve sabır gerektiren durumlarda, Hz. Peygamber'in Hz. Eyyûb'un sabrı ve teslimiyetini örnek alması gerektiği vurgulanır. Hz. Eyyûb'un hem refah içinde şükreden hem de musibetlere sabreden bir kul olarak Allah'ın rahmetini kazanması, Hz. Peygamber'e sabır ve azim konusunda güçlü bir örnek teşkil eder.

254 Harman, "Eyyûb", 12/16-17.

Derveze'ye göre Hz. Eyyûb'un kıssası, aynı zamanda ilk Müslümanlara da önemli mesajlar içermektedir. Müslümanların, tebliğ sürecinde karşılaştıkları sıkıntılarda Hz. Eyyûb'un sabır ve Allah'a bağlılığını örnek alarak, hem refah içinde şükretmeleri hem de musibetler karşısında sabretmeleri gerektiği belirtilir. Bu kıssa, Müslümanlara, Allah'a tam bir teslimiyetle bağlı kalmanın, zorlukların üstesinden gelmede anahtar olduğunu öğretir.

Hz. Eyyûb'un kıssası, Derveze'ye göre yalnızca belirli bir döneme veya topluluğa değil, tüm zamanlardaki insanlara hitap eden evrensel mesajlar barındırır. Allah'ın Hz. Eyyûb'a, yeminini bozmak zorunda kalmadan bir çıkış yolu sunması, insanlara, zorluklar karşısında helal yöntemlerle çözüm arama imkânı tanıdığını gösterir. Bu durum, Allah'ın kullarına karşı merhametini ve kolaylaştırıcı yönünü yansıtır. Aynı zamanda kişinin, içinde bulunduğu her durumda –refah veya zorluk– Allah'a şükretmesi ve sabır göstermesi gerektiği öğütlenir.²⁵⁵ İzzet Derveze, Hz. Eyyûb kıssasını yorumlarken, Allah'ın Hz. Eyyûb'a yeminini bozmak veya eşine zarar vermek zorunda kalmadan bir çözüm yolu sunduğunu vurgular. Bu durum, Allah'ın kullarına, karşılaştıkları zorluklar ve tehlikeler karşısında, günaha düşmeden ve zarar görmeden çıkış yolu bulmalarına olanak tanıyan meşru vesileler sunduğunu göstermektedir. Derveze, bu ilkenin Kur'ân'da tekrarlanan temel bir prensip olduğunu ifade eder ve şu âyetlerle bu prensibin altını çizer:²⁵⁶ Bakara Sûresi 2/173: *“Allah, size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesilene haram kıldı. Ama kim mecbur olur da istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın yemek zorunda kalırsa, ona günah yoktur. Şüphesiz, Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”* Maide Sûresi 5/87-89: *“Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz nimetleri (kendinize) haram etmeyin ve (Allah'ın koyduğu) sınırları aşmayın. Çünkü Allah,*

255 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/325.

256 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/326.

haddi aşanları sevmez. Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden helâl, iyi ve temiz olarak yiyin ve kendisine inanmakta olduğunuz Allah'a karşı gelmekten sakının.” Tahrîm Sûresi 66/1-2: “*Ey peygamber! Eşlerinin rızasını arayarak, Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi niçin sen kendine haram ediyorsun? Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. Allah (gerektiğinde) yeminlerinizi bozmayı (ve kefarete ödemeyi) size meşru kılmıştır. Allah, sizin yardımcınızdır. O, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*” Ayrıca Hz. Peygamber'in uygulamalarına atıfta bulunarak şu hadisi aktarır: “Allah'ın Rasulü'ne bir kadın köle ile yatan bir genci bulup durumunu ona ilettiklerinde, onlara ‘Ona hadd cezası uygulayın’ diye emretti. Dediler ki: ‘Ey Allah'ın Rasulü, eğer ona yüz sopa vursak bu vuruş onu öldürür, çünkü çok zayıftır.’ Bunun üzerine şöyle dedi: ‘Bir dalda yüz hurma dalı bulunanı alın ve ona bir defa vurun. Sonra onu serbest bırakın.’”²⁵⁷

Derveze, kıssanın hem bireysel hem toplumsal düzeyde önemli dersler verdiğini vurgulamaktadır. Hz. Eyyûb'un örnek şahsiyeti, insanları kibir, isyan ve bencillikten uzak durmaya, şükür ve sabır ekseninde bir hayat sürmeye teşvik etmektedir.²⁵⁸

3.3.4. Hz Âdem-İblîs Kıssası

Sâd Sûresi'ndeki Hz. Âdem ve İblîs kıssasına geçmeden önce siyakın daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla Sûre'nin 38/45-70. âyet-i kerîmelerine değinmek ve bu âyetler hakkında bazı açıklamalarda bulunmak istiyoruz.

Sâd Sûresi 45-48. âyetlerinde Hz. İbrâhim, Hz. İshak, Hz. Ya'kûb, Hz. İsmâil, Hz. Elyesa' ve Hz. Zülkifl'in isimleri zikredilmekte ve meâlen şöyle buyurulmaktadır: “*(Ey Muhammed!) Güçlü ve basiretli kullarımız İbrâhim'i, İshak'ı ve Ya'kûb'u da an.*

257 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/326.

258 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/325.

Şüphesiz biz onları, ahiret yurdunu düşünme özelliği ile (temizleyip) ihlâslı kimseler kıldık. Şüphesiz onlar, bizim katımızda hayırlı, seçkin kimselerdendir. (Ey Muhammed!) İsmâil, Elyesa‘ ve Zülkifl’i de an. Onların her biri iyi kimselerdi.”

Âyetler, önceki siyakın devamını niteliğinde olup, Hz. Peygamber ve dinleyiciler tarafından bu âyetlerde bahsedilen şahsiyetlerin yaşamlarından ibret alınması ve onların eriştiği güzel sonuçlar ile ilâhî lütuflara özenilmesi hedeflenmektedir. Bu vurgu, kıssalar zincirinin genel amacını yansıtmaktadır.²⁵⁹ Mekke putperestlerinin İslâm davetini reddetmedeki ısrarcı ve küstah tavırları karşısında, Hz. Peygamber’e geçmiş peygamberlerin ve diğer sâlih kulların azim dolu iradeleri ile basiretli duruşları hatırlatılmaktadır. Bu şahsiyetler, dünyada zorluklar yaşamalarına rağmen âhiret yurdunu asla unutmamış; bu samimi tutumları sayesinde Allah tarafından günahlardan arındırılmış, ruhları ismet sıfatıyla donatılmıştır. Böylece, Allah katında seçkinler ve iyiler arasında yer alma şerefine nail olmuşlardır.

Âyetlerde, bu şahsiyetlerin üç değerli lütfâ mazhar oldukları belirtilmektedir: Allah, onları günahlardan korumuş; kendilerini seçkinler arasına almış ve iyilerden kılmıştır. Bu üstün mazhariyetlerin temelinde ise onların âhiret yurdunu hatırdaki tutmadaki samimiyetleri ve bu konuda sergiledikleri titizlik ve kararlılık yatmaktadır. Çünkü genelde insan, dünya hayatında zevk arayışı veya sıkıntılardan kaçınma telaşıyla kötülüklerle yönelmekte; dinin ve ahlâkın buyruklarını ihmal edebilmektedir. Bu durum, kişiyi kolayca dinî ve ahlâkî bir çöküşe sürükleyebilmektedir. Ancak bu çöküşten kurtulmanın yolu, âhiret bilincinin sürekli canlı tutulmasıdır.²⁶⁰

259 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/329.

260 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/329; Karaman vd., Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, 4/585; Gelgeç, Sâd Sûresi Tefsiri, 121.

Sâd Sûresi'nin 38/49 ila 54. âyet-i kerîmelerinde, cennet tasvirleri yer almakta ve meâlen şöyle buyurulmaktadır: *“Bu bir öğüttür. Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için elbette güzel bir dönüş yeri, kapıları kendilerine açılmış olarak Adn cennetleri vardır. Onlar orada koltuklara yaslanmış olarak pek çok meyveler ve içecekler isterler. Yanlarında gözlerini kendilerinden ayırmayan yaşıt eşler vardır. İşte bunlar, hesap günü için size vaad edilenlerdir. İşte bu bizim verdiğimiz rızıktır. Ona asla tükenme yoktur.”*

Bu âyetleri takiben, 55-64. âyetlerde de cehenneme dair tasvirler yer almaktadır: *“İşte böyle! Şüphesiz azgınlar için elbette kötü bir dönüş yeri, cehennem vardır. Onlar oraya girerler. Orası ne kötü bir yataktır! İşte (azap), onu tatsınlar: Bir kaynar su ve bir irin. O azaba benzer çeşit çeşit başka azaplar da vardır. (Kendi aralarında şöyle derler:) ‘İşte sizinle beraber cehenneme tıklacak bir grup. Onlara rahat ve huzur olmasın! Şüphesiz onlar cehenneme gireceklerdir.’ O grup da ‘Hayır, size rahat ve huzur olmasın. Bu cehennemi bizim önümüze siz sürdünüz. Orası ne kötü durak yeridir!’ der. Şöyle derler: ‘Ey Rabbimiz! Bunu bizim önümüze kim sürdüyse, cehennemde onun azabını bir kat daha artur.’ Yine şöyle derler: ‘Dünyada kendilerini kötü saydığımız adamları acaba neden göremiyoruz?’ (Cehennemlik değillerdi de) biz onları alaya mı almış olduk, yoksa (buradalar da) gözlerimizden mi kaçtılar?’ Şüphesiz bu, cehennemliklerin birbirleriyle çekişmesi kesin bir gerçektir.”*

Cenneti tasvir eden âyetlerin, içerdiği âhîret nimetleriyle sâlih ve muttakî kimselere teselli verdiği, Allah katındaki nimetlere karşı bir özlem ve arzu uyandırdığı anlaşılmaktadır. Bu âyetlerin, iman, takvâ ve sâlih amellerle Allah’ın ihlâşlı, şükreden ve her durumda sabreden kullarını örnek almaya teşvik ettiği görülmektedir.²⁶¹

261 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/334.

Cennet tasvirinden sonra cehennemi tasvir eden âyetlere birlikte bakıldığında ise Kur'ân'ın üslûbuna uygun olarak, muttakîlerin akıbetiyle zalimlerin akıbetini karşılaştırmalı şekilde ele alan bir anlatım olduğu görülmektedir. Bu yönüyle bağlamla uyumlu bir biçimde akışa dâhil olmaktadır. Âyetlerdeki tasvir oldukça etkileyici ve dehşet vericidir. Bu tasvirler, bir yandan inatçı ve inkârcı zalimlerin kalplerine korku salarak onları hatalarından döndürmeyi, diğer yandan ise sâlih ve muttakî kimselerin gönüllerinde Allah'a yönelik bir arzu uyandırmayı hedeflemektedir. Bu yönüyle âyetlerin, önceki benzer bağlamlarda olduğu gibi sürekli bir öğreticilik işlevini sürdürdüğü görülmektedir. Tasvirler, hayatın içindeki gözlemlerden alınarak temsili bir üslûpla sunulmakta ve okuyucuyu derinden etkilemektedir.²⁶²

Yine 49 ila 54. âyetlerinde, Sûre'nin 45. ve 48. âyetlerinde adı geçen yüce şahsiyetlerin Allah katındaki yüksek dereceleri ve bu mertebelere ulaşmalarında âhiret bilinci ile mesuliyet duygularının etkisi hatırlatıldıktan sonra, aynı bilinçle hareket eden, takvâ anlayışıyla yaşayan, Allah'a saygısızlık ve itaatsizlikten sakınanlara âhirette kendilerini bekleyen mutlu bir hayattan bahsedilmektedir.

Sâd Sûresi'nin 55-58. âyetlerinde, âhirette azgınlara yaşayacağı kötü durumlar tasvir edilmektedir. Daha önce cenneti hak edenler için kullanılan müttakîler kelimesi, burada cehennemi hak edenler için azgınlara (tâğîn) kelimesiyle karşılık bulmakta, bu iki kavram, bu bağlamda birbirinin zıt anlamlısı olarak kullanılmaktadır. Cennetle ilgili maddî tasvirlerde ifade edilen hususlar, bu âyetlerde cehennemin maddî unsurlarla tasviri için de geçerlidir. Bu tasvirlerin temel amacı, muhataplara âhiretteki cezaların dehşetini hayal ettirmektir.

262 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/336.

Sûre'nin 59-61. âyetlerinde ise dünya hayatında inkârcı ve sapırtıcı önderlerle onların peşinden giden kitleler arasında, âhiretteki yargılama esnasında yaşanacak çekişmeler ve suçlamalar konu edilmektedir. Kur'ân'da bu tür tartışmalara başka vesilelerle de işaret edilmiştir. Bu anlatımın amacı, hem liderleri hem de onların peşinden gidenleri âhiretteki faydasız çekişmelerin sonuçlarına karşı uyarmak ve korumaktır.²⁶³

62-64. âyetlerde de inkârcıların, dünya hayatında kötüler olarak nitelendirdikleri kimselerden bahsedilmektedir. Bu kişiler, inkârcıların bâtil inançlarını ve erdemsiz yaşam tarzlarını reddeden, bu yüzden küçümsenip alaya alınan müminlerdir. Ancak âhirette, inkârcıların kötü akıbetleriyle yüzleştiklerinde, asıl değersiz olanların ve hor görülmeyi hak edenlerin kendileri olduğunu fark edeceklerine dikkat çekilmektedir.²⁶⁴

Sâd Sûresi'nin 38/65-70. âyet-i kerîmelerinde sunulan tüm peygamber anlatılarının akabinde nübüvvet vurgusu yer almakta ve meâlen şöyle buyurulmaktadır: *"(Ey Muhammed!) De ki: 'Ben ancak bir uyarıcıyım. Her şey üzerinde mutlak otorite sahibi olan bir Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur.' 'O, göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin Rabbidir. Mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.' De ki: 'Bu Kur'ân, büyük bir haberdir.' 'Siz ise ondan yüz çeviriyorsunuz.' 'Aralarında tartıştıkları sırada, yüce topluluğa (ileri gelen melekler topluluğuna) dair benim hiçbir bilgim yoktu.' 'Bana ancak benim sadece bir uyarıcı olduğum vahyediliyor.'"*

Bu âyetlerde, Sûre'nin başındaki konuya geri dönüldüğü görülmektedir. 38/65-70. âyetleri, Sûre'nin başlangıcı dikkate alınarak yorumlanmalıdır. Sûre'nin 4. âyetinde, Allah, içlerinden bir uyarıcı gelmesi karşısında Mekkeli müşriklerin hayrete düştüklerini bildirmiştir. Bu âyetlerde ise Allah, insanları şirke düşmekten

263 Ayrıca bk. el- Ahzâb 33/66-68; es-Sâffât 37/27-34.

264 Karaman vd., Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, 4/588.

sakındırmak ve vahye tabi olmalarını sağlamak amacıyla öğütlerine devam etmektedir. Müşriklerin, peygambere sihirbaz demesi,²⁶⁵ Kur'ân'ın Allah kelâmı olduğunu reddetmesi ve tevhid inancından yüz çevirmesi karşısında peygamberin yalnızca bir uyarıcı olduğu,²⁶⁶ Allah tarafından rahmet olarak gönderildiği²⁶⁷ vurgulanmakta; Allah'ın birliğine iman etmeleri ve başka varlıkları O'na ortak koşmamaları istenmektedir. İbadete layık olan tek kudretin Allah olduğu hatırlatılmakta, zira tüm kâinatın egemenliğinin O'nun elinde olduğu ve diğer tapınılan varlıkların hiçbir hükmünün bulunmadığı ifade edilmektedir.²⁶⁸

69. âyette geçen *Mele-i a'lâ* ifadesiyle ilgili olarak; “مَا كَانَ لِي مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَأِ الْأَعْلَىٰ إِذْ يَخْتَصِمُونَ” ifadesi, Hz. Peygamber'in ne cehennemlikler arasında yaşanan tartışmaya ne de Allah ve melekler arasında geçen diyaloga şahit olmadığına işaret eder. Allah, bir sonraki âyetlerde, peygambere, meleklerle Allah arasında Hz. Âdem hakkındaki tartışmaya dair bilgiyi yalnızca ilâhî vahiy yoluyla öğrendiğini bildirmesini istemekte ve bunu “قُلْ” emriyle ifade etmektedir. Bu durum, peygamberliğin bir delili olarak sunulmaktadır; çünkü Hz. Peygamber'in, vahiy olmaksızın bu tür bilgileri bilmesi mümkün değildir.²⁶⁹

Mele-i A'lâ tabiri, müşriklerin inanç sisteminde yer alan ve meleklerden oluşan bir topluluğa işaret etmektedir. Müşriklere göre Allah, göklerde meleklerle birlikte insanların işlerini ve kararlarını konuşmakta; cinler ise bu konuşmaları kulak hırsızlığı yoluyla öğrenerek şairlere ve kâhinlere aktarmaktadır.²⁷⁰ Bu du-

265 Bk. et-Tûr 52/29; el-Hâkka 69-42-43; Sâd 38/4.

266 el-Bakara 2/119; el-Mâide 5/19; el-A'râf 7/184, 188; Hûd 11/12; er-Ra'd 13/7.

267 el-Enbiyâ 21/107.

268 Gelgeç, Sâd Sûresi Tefsiri, 127.

269 Gelgeç, Sâd Sûresi Tefsiri, 127-128.

270 Cevâd Ali, El-Mufaşşal fi târihi'l-'Arab қаble'l-İslâm (Kum: Menşûrâtü'ş-Şerîf er-Râdi, 1380), 6/6/734-739; Mustafa Öztürk, “Mele-i A'lâ”, Türkiye

rum, Kur'ân'da çeşitli âyetlerde işlenmiştir.²⁷¹ Bu bağlamda Hz. Peygamber'in, müşriklerin iddia ettiği gibi vahyi cinlerden ya da herhangi bir kitaptan almadığı vurgulanmaktadır.²⁷² O, ne bir şair ne de bir kâhindir. Vahyin kaynağı yalnızca Allah'tır. Allah, bu ifadelerle müşriklerin algı dünyasına hitap ederek vahyin gerçekliğini ortaya koymakta ve onların iddialarını çürütmektedir.²⁷³

Sâd Sûresi'nin 38/71 ila 85. âyet-i kerîmeleri arasında Hz. Âdem ile İblîs'in kıssası anlatılmakta ve meâlen şöyle buyrulmaktadır: “*Hani, Rabbin meleklerle şöyle demişti: ‘Muhakkak ben çamurdan bir insan yaratacağım.’ ‘Onu şekillendirip içine ruhumdan üflediğim zaman onun için saygı ile eğilin.’ Derken bütün melekler topluca saygı ile eğildiler. Ancak İblis eğilmedi. O büyüklük tasladı ve kâfirlerden oldu. Allah, ‘Ey İblis! Ellerimle yarattığıma saygı ile eğilmekten seni ne alıkoydu? Büyüklük mü tasladın, yoksa üstünlerden mi oldun?’ dedi. İblis, ‘Ben ondan daha hayırlıyım. Beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan yarattın’ dedi. Allah, şöyle dedi: ‘Öyle ise çık oradan (cennetten), çünkü sen kovuldun.’ ‘Şüphesiz benim lânetim hesap, mükâfat ve ceza gününe kadar senin üzerindedir.’ İblis, ‘Ey Rabbim! Öyle ise bana insanların diriltilecekleri güne kadar mühlet ver’ dedi. Allah, şöyle dedi: ‘Sen o bilinen vakte (kıyamet gününe) kadar mühlet verilenlerdensin.’ İblis, ‘Senin şerefine andolsun ki, içlerinden ihlâslı kulların hariç, elbette onların hepsini azdıracağım’ dedi. Allah, şöyle dedi: ‘İşte bu gerçektir. Ben de gerçeği söylüyorum.’ ‘Andolsun, cehennemi seninle ve onlardan sana uyanların hepsiyle dolduracağım.’”*

Diyaret Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2019); Yaşar Düzenli, “Haberlerde Tedricilik ve Cinlerin Kulak Hırsızlığı Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (08 Mart 2012), 145; Gelgeç, Sâd Sûresi Tefsiri, 128.

271 Bk. el-Hicr 15/18; es-Sâffât 37/10; en-Neml 27/7; el-Cin 72/8-9.

272 Beyzâvî, Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl, 5/34.

273 Gelgeç, Sâd Sûresi Tefsiri, 128.

Semavî kitaplara göre ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem, İslâmî kaynaklarda insanlığın atası olması sebebiyle *ebü'l-beşer*, Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın seçkin kıldığı kişiler arasında sayılmış²⁷⁴ olduğundan *safîyyullah* unvanlarıyla anılmaktadır.²⁷⁵

Âyetlerde, Âdem'in yaratılışı, meleklerin Allah'ın emriyle ona secde edişi ve İblîs'in bu emre karşı gelmesi bildirilmekte; ayrıca İblîs ile Allah arasındaki diyalog anlatılmaktadır. Görünen o ki bu âyetler, önceki bağlamla öğüt ve hatırlatma amacıyla doğrudan bağlantılıdır. Âyetlerin ð harfiyle başlaması da bu bağlantıya işaret eder. Özellikle önceki âyetlerde zalimlerin Allah'ın davetine karşı kibirlenmeleri ve müminlere üstünlük taslamalarından bahsedilmesinin ardından, bu âyetlerin İblîs'in tutumunu onlarınkine benzer şekilde tasvir ettiği söylenebilir.²⁷⁶

Buradaki âyetlerde Âdem'in adının açıkça zikredilmediği görülmektedir. Ancak diğer sûrelerdeki ilgili âyetlerde Âdem'in adı yer almaktadır: "*Hani meleklere, 'Âdem için saygı ile eğilin' demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler, İblis (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve kâfirlerden olmuştu.*"²⁷⁷

Âdem ile İblîs'in kıssası Kur'ân'da yedi defa zikredilmiştir. Bunların altısı Mekke döneminde indirilen sûrelerde (bu Sûre ile birlikte A'râf, Hicr, İsrâ, Kehf ve Tâhâ sûrelerinde), biri ise Medine döneminde indirilen Bakara Sûresi'nde geçmektedir. Kıssanın içeriği genel hatlarıyla birbirine benzese de açıklama, diyalog, öğreti ve yönlendirme açısından bazı farklılıklar barındırır.

Bu kıssa ile peygamberlerin ve ümmetlerinin hikâyeleri arasında üslûp, bağlam ve tekrarlama açısından benzerlikler

274 Âl-i İmrân 3/33.

275 Süleyman Hayri Bolay, "Âdem", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/358.

276 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/342-343.

277 el-Bakara 2/34.

bulunmaktadır. Her seferinde, kâfirlerin davranışlarını ve isyanlarını kınayan bir bağlamda yer almakta ve bu durum İblîs'in tutumu ile ilişkilendirilmektedir. İblîs'in Allah'ın gazabını hak etmesine yol açan isyanı vurgulanırken, meleklerin ise Allah'ın emrine boyun eğip onu hızla yerine getirme konusundaki itaati gözler önüne serilmektedir.²⁷⁸

Muhammed İzzet Derveze, Sâd Sûresi'ndeki Âdem ve İblis kıssası üzerine yapmış olduğu değerlendirmelerinde, bu kıssanın üslûp ve amacının hikâye anlatımından çok öğüt verici bir niteliğe sahip olduğunu vurgulamaktadır. Derveze'ye göre, bu durum peygamberlerin ve kavimlerinin kıssaları için de geçerlidir. Ona göre, kıssanın Kur'ân'da yer almasının temel sebebi, insanın yaratılış sürecini detaylandırmak değil; öğüt vermek, ibret alınmasını sağlamak ve örnek sunmaktır. Bu kapsamda, Allah'a isyan ve emirlerine karşı gelmenin kötülüğünü vurgulamakta; Allah'a ve davetine isyan edenlerin aslında İblîs'in izinden giden kimseler olduğunu ortaya koymaktadır. Âyetlerde meleklerin Allah'ın emrine hızla boyun eğişi, bu itaati sergileyenlerin doğru yolda olduklarının bir kanıtı olarak sunulmaktadır.

Derveze, kıssanın aynı zamanda Hz. Peygamber ve Müslümanlar için bir teselli niteliği taşıdığını belirtmektedir. Onun ifadesiyle, Allah'ın davetine uymayanlar, hasta kalpli, kibirli ve kötü niyetli kimselerdir. İblîs bu kişilere vesvese verme ve saptırma açısından uygun bir zemin bulur; ancak bu kişilerin sonu cehennemdir. Buna karşın, iyi niyetli, temiz kalpli ve hakikate samimiyetle yönelen kişiler, İblîs'in yolundan korunmuş olup, Allah'ın davetine uyan ve Peygamber'in etrafında toplanan kimselerdir. Derveze, İblîs'in sözleri arasında geçen "ancak senin ihlâslı kulların müstesna" ifadesinin de bu gerçeği desteklediğini ifade etmektedir.

278 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/342-343.

Derveze, bu kissanın üslûp ve amacının Arapların meleklerle ilgili inancını düzeltmeyi de hedeflediğini düşünmektedir. Ona göre, kissa, Arapları zihinlerinde yüce bir konumda tasavvur ettikleri meleklerle benzemeye; yani Allah'ın emrine itaat edip O'nun davetine uymaya yönlendirmeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda, meleklerin aslında Allah'ın kulları olduğunu ve onların da Allah'ın yarattığı bir varlığa secde ederek tam bir boyun eğiş gösterdiğini anlatmaktadır. Derveze, bu özelliğin, meleklerin ilâh olarak Allah'a ortak koşulmasının yanlışlığını ortaya koyduğunu belirtmektedir. Ona göre, meleklerin fayda ya da zarar verme, bağışlama veya engelleme gibi bir güce sahip olduklarını düşünmek yanlıştır.²⁷⁹

Kur'ân'da, meleklerin Allah'a olan teslimiyetini ve yalnızca O'na ibadet ettiklerini belirten pek çok âyet bulunmaktadır. Örneğin: *"Allah'ın, onları hep birden toplayacağı, sonra da meleklerle, 'Bunlar mı size ibadet ediyorlardı?' diyeceği günü bir hatırla! (Melekler) derler ki: 'Seni eksikliklerden uzak tutarız. Onlar değil, sen bizim dostumuzsun. Hayır, onlar cinlere ibadet ediyorlardı. Onların çoğu cinlere inanıyordu.'"*²⁸⁰ Benzer şekilde, Nisâ Sûresi'nde geçen şu âyet de meleklerin Allah'a olan bağlılıklarını vurgulamaktadır: *"Mesih de Allah'a yakın melekler de Allah'a kul olmaktan asla çekinmezler. Kim Allah'a kulluk etmekten çekinir ve büyüklük taslarsa, bilsin ki, O, onların hepsini huzuruna toplayacaktır."*²⁸¹ Enbiyâ Sûresi'nde de şöyle buyurulmaktadır: *"(Böyle iken) 'Rahmân, çocuk edindi' dediler. O, böyle şeylerden uzaktır, yücedir. Hayır, (evlat diye niteledikleri o melekler) kendilerine ikramda bulunmuş kullardır. Onlar Allah'tan önce söz söylemezler ve hep O'nun emriyle iş görürler. Allah, onların önlerindeki de arkalarındakini de (yaptıklarını da yapacaklarını*

279 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/343-344.

280 Sebe' 34/40-41.

281 en-Nisâ 4/172.

da) bilir. Onlar; O'nun razı olduğu kimselerden başkasına şefa'at etmezler ve hepsi O'nun korkusuyla titrerler. İçlerinden her kim, 'Allah'tan başka ben de şüphesiz bir ilâhım' derse, böylesini cehennemle cezalandırırız. İşte biz zalimleri böyle cezalandırırız."²⁸²

Derveze tefsirinde İblîs kelimesinin etimolojisine dair birtakım açıklamalarda bulunmaktadır: Mekke dönemindeki Arapların öğüt alıp ibret almaları açısından, İblîs ifadesinin anlamı ve Âdem, melekler ile İblîs hakkındaki hikâyeyi bilip bilmedikleri önemli bir sorudur. Bu soruyu yanıtlamak için, öncelikle İblîs kelimesinin etimolojisini incelemek gerekir. Bazı görüşlere göre, İblîs kelimesi, Yunanca Diabolos (Διάβολος) kelimesinden türetilmiştir. Bu kelime, kötüye yönlendiren veya şeytan anlamına gelir ve halk arasında şeytanı simgeleyen bir figür olarak kabul edilir. Bu görüşe göre, İblîs kelimesi, şeytanın insanları vesveselerle saptıran özelliğine işaret etmektedir.²⁸³ Bazılarına göre ise İblîs kelimesi Arapça kökenli olup, yetersiz kalmak veya umutsuzluğa düşmek anlamına gelen eblese kökünden türetilmiştir ve İf'îl kalıbında kullanılmıştır, tıpkı izmîl gibi. Kur'ân'da bu kökten türetilmiş bir kullanım örneği, Rûm Sûresi'nde şu şekilde geçer: "*Kıyametin kopacağı günde, suçlular hayal kırıklığı içinde ümitsizliğe düşeceklerdir*"²⁸⁴ Aynı şekilde, Zuhuf Sûresi'nde de şu anlamda kullanılır: "*Şüphesiz suçlular cehennem azabında devamlı kalacaklardır. Azapları hafifletilmeyecektir. Onlar azap içinde ümitsizdirler.*"²⁸⁵

Bu görüşü reddeden Zemahşerî, İblîs kelimesinin Arapça olmadığını, yabancı bir kelimenin Arapçaya geçtiğini savunmuş ve bunun bir isim olarak kullanılamayacağına dikkat çekmiştir. Ancak, Lisânü'l-'Arab gibi kaynaklarda yer alan verilere ve diğer

282 el-Enbiyâ 21/26-29.

283 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/344.

284 er-Rûm 30/12.

285 ez-Zuhuf 43/74-75.

müfessirlerin görüşlerine dayanarak, kelimenin Arapça kökenli olduğu daha güçlü bir görüş olarak kabul edilmiştir.²⁸⁶

Araplar arasında İblîs kelimesi, İslâm'dan önce de kullanılıyordu ve bu kelime, Şeytan anlamında yaygın olarak kabul ediliyordu. Şeytan kelimesinin de bir nevi karalamak veya ayıplamak anlamında kullanıldığı gibi İblîs de benzer bir anlam taşır. Bu bağlamda, İblîs'in, insanları vesvese ile saptıran ve onlara kötülük yapmaya çalışan bir figür olarak algılanmış olabileceği söylenebilir. Ayrıca kelimenin Araplar arasında daha önce de yaygın olarak bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu da İblîs'in, sadece bir isim değil, aynı zamanda olumsuz bir sıfat olarak da kullanıldığını ve Araplar tarafından olumsuz anlam taşıyan bir figür olarak kabul edildiğini göstermektedir.²⁸⁷

Kitap ehlinin ellerinde bulunan Ahd-i Kadîm Esfâr'ından Tekvîn Sifr'inde Âdem ve Havvâ'nın hikâyesi anlatılmaktadır. Buna göre, Allah Âdem'i topraktan yaratıp biçimlendirdikten sonra içine hayat ruhu üfledi. Ardından Havvâ'yı Âdem'in kaburgasından yarattı ve onları Doğu'daki Adn adında bir cennete yerleştirdi. Allah, onlara her türlü ağaçtan yemeye izin verdi ancak şer ve hayır ağacının meyvesinden yememelerini söyledi. Ancak, o zamanlar cennette en akıllı olan yılan, Havvâ'yı kandırarak o ağacın meyvesinden yemesi için ikna etti. Yılan, Havvâ'ya "Ondan yediğinizde ölmezsiniz, aksine gözleriniz açılır ve siz de tanrılar gibi olup hayır ve şerri bilirsiniz." dedi. Havvâ, yılanın sözlerine aldanarak meyveden yedi ve sonra kocasına da verdi, o da yedi. Gözleri açılan Âdem ve Havvâ, çıplak olduklarını fark edip incir yapraklarından kendilerine örtüler yaptılar. O sırada, Rablerinin cennette yürüyüş yaparken seslerini duydular ve O'ndan gizlenmek için saklandılar. Rab, Âdem'e, "Neredesin?" diye sordu.

286 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/344-345.

287 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/344-345.

Âdem, “Senin sesini duydum ve çıplak olduğum için korktum, o yüzden saklandım.” dedi. Rab, “Sana çıplak olduğunu kim haber verdi? Yasakladığım ağaçtan mı yedin?” diye sordu. Âdem, “Yanımda bana eş olarak verdiğin kadın o ağaçtan bana verdi, ben de yedim.” dedi. Bunun üzerine Rab, kadına yöneldi ve kadın, “Beni yılan kandırdı.” dedi. Rab, her ikisine de öfkelenerek onları cennetten çıkardı. Bundan sonra, yeryüzünde çalışarak geçimlerini sağlamak, ekmeklerini kazanmak için yorulacaklardı. Rab, onlara deri elbiseler yaparak giydirdi, yılanı lanetledi ve onunla Âdem ve Havvâ’nın soyları arasında sürekli bir düşmanlık olacağını bildirdi. Havvâ’ya ise, doğum yaparken büyük zorluklar çekeceği ve acıların ona miras kalacağı konusunda uyarılarda bulundu...²⁸⁸

Bu özet, Âdem ve Havvâ’nın hikâyesinin Kur’ân’da geçen versiyonuyla belirli farklarla uyumludur. Çünkü bu âyetlerde, yılan yerine İblîs’ten bahsedilir ve Allah’ın meleklerine Âdem’e secde etmeleri emri, İblîs’in isyanı, Allah ile İblîs arasındaki diyalog ve İblîs ile Âdem ve Havvâ arasındaki konuşmalar yer alır.²⁸⁹ Bu unsurlar, Tekvîn Sifri’inde bulunmamaktadır.²⁹⁰

Derveze, Kur’ân âyetleri ile Tekvîn Sifri arasında bazı farklar bulunsa da aralarındaki büyük uyumun, kıssanın bu Sûre ve diğer sûrelerdeki anlatımıyla muhataplar için yabancı olmadığını gösterdiğini ifade etmektedir. Ona göre, kıssanın anlatım tarzı, muhataplara tanıdık bir şeyi hatırlatma amacı güder niteliktedir. Kur’ân’ın verdiği ders ve ibret de bu şekilde daha etkili olmaktadır.

Peygamber Efendimizin (s.a.s.) döneminde Kitâb-ı Mukaddes mensuplarının, günümüze ulaşmamış ancak Kur’ân’daki kıssayla uyumlu açıklama ve şerhler içeren yazmalar ve parşömenler bulunduğunu dile getiren Derveze, o dönemin Araplarının bu kıssayı

288 Derveze, et-Tefsîru’l-Ĥadîs, 2/345-346.

289 Âyetler için bk. el- A’râf 7/11-27.

290 Derveze, et-Tefsîru’l-Ĥadîs, 2/346.

Yahudi ve Hristiyanlardan öğrenmiş olabileceğini belirtir. Ona göre, Kur'ân'ın ilk muhataplarının Âdem ile İblîs'in hikâyesini, İblîs'in Allah'a isyanını, rahmetten kovulmasını ve insanları saptırma rolünü zaten bildikleri anlaşılmaktadır. Derveze'nin ifadesiyle, bu kıssa ilk defa bu Sûre'de anlatılmış, ardından içerdiği dersler, ibretler ve hedefler açısından farklı üslûplarla tekrar edilmiştir.²⁹¹

Tefsir kitaplarında, Kur'ân'da geçen bu kıssa ve diğer sûrelerde yer alan ilgili âyetler bağlamında, ilk dönem İslâm müfessirlerinden nakledilen pek çok rivayet bulunmaktadır. Bu kitaplarda ayrıca Âdem'in yaratılışı, şekillendiği çamur, Allah'ın ona ruhundan üflemesi, eşinin ondan yaratılması, yerleştirildikleri cennet ve yasaklanan ağaç gibi konularda müfessirlerin çok sayıda yorumu da yer almaktadır. Bu yorumların çoğu tahmin ve içtihat niteliğinde olup, aralarında sağlam ve tutarlı olanlar bulunduğu gibi zayıf ve hem Kur'ân kıssasıyla hem de Tekvîn Sifr'iyle uyumsuz olanlar da mevcuttur. Hatta bazı rivayetler oldukça garip unsurlar da içermektedir.

İblîs'in mahiyeti, nesli, adları, şekilleri, üremesi ve rolleri hakkında aktarılanlar ve yapılan yorumlarda da benzer bir durum söz konusudur. Ancak bu detaylar, kıssanın esas amacıyla ilgili değildir. Bununla birlikte, bu tür rivayetlerin, kıssanın Hz. Peygamber'in dönemindeki toplum ve çevresinde yaygın bir şekilde bilindiğini ve bu bilginin yalnızca Ehl-i Kitap kaynaklı olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.²⁹²

İzzet Derveze'nin ifadeleriyle, bazı müfessirler kıssa ile bilimsel gerçekleri uzlaştırma çabalarına girişmiş, kimileri kıssayı sembolik veya temsili bir anlamda ele almış, kimileri ise Allah'ın insanı çamurdan yaratıp ona ruhundan üflemesi ile insan ruhunun ölümsüzlüğü arasında bir bağ kurmaya çalışmıştır. Ayrıca

291 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/347-348.

292 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/348.

bu âyetlerle evrenin ve yaratılışın başlangıcına dair diğer âyetler arasında ilişki kurmaya ve ardından bunları evrim, doğal seçim ve hayatta kalma yasaları ile tüm canlıların –bitkiler ve hayvanlar dâhil– yerden ve sudan türediğini savunan bilimsel teorilerle bağdaştırmaya çalışanlar da olmuştur. Ancak Derveze, bu tür çabaların kıssanın asıl amaç ve bağlamı açısından bir anlam taşımadığını ve yersiz olduğunu ifade etmektedir.²⁹³

İblîs'in meleklerden olduğu, hatta meleklerin en seçkinlerinden biri olduğu ve cennetin hazinedarı olarak görev yaptığına dair görüşler mevcuttur. Bu görüşe göre, eğer İblîs meleklerden biri olmasaydı, Allah'ın meleklerle yönelik secde emri bağlamında İblîs'e de aynı emir verilmezdi. Zira Kur'ân'da, Allah'ın meleklerle secde etmelerini emrettiği ve onların secde ettiği, ancak İblîs'in bu emre karşı geldiği belirtilmiştir. Bu yaklaşıma göre, İblîs, meleklerle mensup olduğu için secde emriyle muhatap olmuştur. Bununla birlikte, Kehf Sûresi'ndeki şu âyette İblîs'in cinlerden biri olduğu açıkça ifade edilmektedir: *"Hani biz meleklerle, 'Âdem için saygı ile eğilin' demiştik de İblîs'ten başka hepsi saygı ile eğilmişlerdi. İblîs ise cinlendendi de Rabbinin emri dışına çıktı. Şimdi siz, beni bırakıp da İblîs'i ve neslini, kendinize dostlar mı ediniyorsunuz? Hâlbuki onlar sizin için birer düşmandırlar. Bu, zalimler için ne kötü bir bedeldir!"*²⁹⁴ Ancak bu görüşe göre cinler, İblîs'in de mensubu olduğu, meleklerin bir kabilesi olarak değerlendirilmiştir. Yine, Sebe' Sûresi'nde cinlerle meleklerin birbirinden tamamen farklı yaratılışlara sahip olduklarını ve birbirine zıt konumda olduklarını ima eden bir âyet yer alır: *"Allah'ın, onları hep birden toplayacağı, sonra da meleklerle, 'Bunlar mı size ibadet ediyorlardı?' diyeceği günü bir hatırla! (Melekler) derler ki: 'Seni eksikliklerden uzak tutarız. Onlar değil, sen bizim dostumuzsun.*

293 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/348.

294 el-Kehf 18/50.

Hayır, onlar cinlere ibadet ediyorlardı. Onların çoğu cinlere inanıyordu."²⁹⁵

Kur'ân, yaratılış bağlamında da İblis'i cinlerle ilişkilendirmiştir. İlgili âyetlerde ve benzerlerinde, İblis'in ateşten yaratıldığı belirtilirken, birçok âyette cinlerin de ateşten yaratıldığı ifade edilir. Örneğin, Rahmân Sûresi'nde, "*Cin'i de yalın bir ateşten yarattı.*"²⁹⁶ buyrulurken, Hicr Sûresi'nde ise "*Cinleri de daha önce dumansız ateşten yaratmıştı.*"²⁹⁷ âyeti yer alır. Öte yandan, Hz. Âişe'den (öl. 58/578) rivayet edilen bir hadiste, Allah Resûlü (s.a.s), Allah'ın melekleri nurdan, cinleri ise dumansız ateşten yarattığını bildirmiştir.²⁹⁸

Derveze, Kur'ân'ın Âdem ve İblis'le ilgili aktardığı her şeyi bir olayın kendisini nakletmek amacıyla değil, hatırlatma ve öğüt verme üslûbuyla sunduğunu ifade etmektedir. Ona göre, kıssanın farklı şekillerde ve bağlamlarda tekrarlanması, bu amacı ortaya koyan önemli bir göstergedir. Bu bağlamda, Derveze, Kur'ân'ın bu konuda durduğu noktada durulması ve indirilme hikmetinin gerektirdiği kadarının kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Fazladan yorum yapmak veya tahminlerde bulunmak yerine, âyetlerin içerdiği tasvirlerle inanılmalı ve Kur'ân'ın açıklanmasını gerekli görmediği hususlarda tahminlere girilmemelidir.

Derveze'ye göre, bu tür kıssaların mahiyetinin tam anlamıyla kavranması dinî bir zorunluluk değildir; esas amaç, imanları kuvvetlendirmek, ibret vermek ve öğüt sunmaktır. Bu bağlamda,

295 Sebe' 34/40-41.

296 er-Rahmân 55/15.

297 el-Hicr 15/27.

298 Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 42/217; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim b. Haccâc, el-Câmi'u's-şâhîh-Şahîh-i Müslim, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Daru Tavkî'n-Necât, 1433).kâik", 10 (No. 2996); Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/348.

tahmin ve fazlalıklara yer olmadığını ve bunların hem faydasız hem de Kur'ân'ın hedefleriyle uyuşmaz olduğunu ifade etmektedir.

Derveze, müfessirlerin Âdem ve İblîs hakkında naklettiği rivayetlerin, Hz. Peygamber'in çevresinde bu konuyla ilgili pek çok bilginin yaygın olduğunu gösterdiğini belirtmektedir. Ona göre, bu bilgiler arasında bir kısmı Ahd-i Kadîm'in Esfâr'ından, bir kısmı ise ona yapılan şerhlerden ve ek haşiyelerden alınmış olabilir. Hatta bu bilgilerin bazıları, dönemin Kitâbî topluluklarının ellerinde bulunan ancak günümüze ulaşmayan metinlerde yer almış olabilir. Derveze, bu kıssanın dinleyicilere zaten tanıdık bir hikâye olarak ulaştığını, ancak Allah'ın bu kıssayı Kur'ân'da vahyedip onu öğüt verme, uyarıda bulunma ve imanları güçlendirme amacıyla anlattığını ifade etmektedir.²⁹⁹

Allah Teâlâ, Sâd Sûresi'nin 38/86-88. âyetlerinde risalete vurgu yaparak sözü hitama erdirmekte ve meâlen şöyle buyurmaktadır: *"(Ey Muhammed!) De ki: 'Bundan (tebliğ görevinden) dolayı sizden hiçbir ücret istemiyorum. Ben kendiliğinden yükümlülük altına girenlerden değilim.' 'Bu Kur'ân, âlemler için ancak bir öğüttür.' Onun haberlerinin doğruluğunu bir süre sonra mutlaka öğreneceksiniz.'"*

Sâd Sûresi'nin temel amacı olan nübüvvetin ispatı, son âyetlerde bir kez daha vurgulanmakta ve Hz. Muhammed'in (s.a.s) hak peygamber olduğunu gösteren kanıtlar onun kendi ifadeleriyle dile getirilmektedir. Bu bağlamda, Hz. Peygamber'in davetini sürdürürken herhangi bir maddî ya da mânevî karşılık beklemediği açıkça belirtilmektedir. Şayet gerçekten peygamber olmasaydı, böyle bir görevi üstlenmek için kişisel bir menfaat peşinde olması beklenirdi. Ancak böyle bir durum söz konusu olmadığına göre, Hz. Muhammed'in (s.a.s) davasında samimi olduğu ve aktardığı

299 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/350.

mesajların gerçek olduğu anlaşılmaktadır. O, sahte bir misyon üstlenmiş ya da peygamberlik taslayan biri değildir; tebliğ ettiği Kur'ân, onun uydurması değil, bütün akıllı ve sorumlu varlıklar için gönderilmiş ilâhî bir öğüt ve uyarıdır.

“Onun haberlerinin doğruluğunu bir süre sonra mutlaka öğreneceksiniz.” ifadesi, iki önemli mesaj barındırmaktadır. Müslümanlar için bu, İslâm'ın gelecekte büyük bir başarıya ulaşacağını müjdelemekte; inkârcılar için ise önemli bir uyarı içermektedir. Gerçekten de müşriklerin tüm çabalarına, baskı ve zulümlerine rağmen bu müjde gerçekleşmiş; Hz. Peygamber'in sağlığında Arap yarımadasında putperestlik ortadan kalkmış ve İslâm, kısa bir süre içinde üç kıtaya yayılarak çeşitli milletler tarafından benimsenen evrensel bir din haline gelmiştir.³⁰⁰

İzzet Derveze de bu âyetlerin sûrenin genel bağlamına ve muhatap olunan duruma doğrudan bağlı olduğunu ifade etmektedir. Derveze'ye göre, bu âyetlerde Hz. Peygamber'e özellikle kâfirlere hitap ederek onları uyarması emredilmiş, sözlerini doğrudan bu gruba yönlendirmesi tavsiye edilmiştir. Sûre'nin bu âyetleri, güçlü bir kapanış sunarak kâfirlere yönelik uyarıyı pekiştirmeyi, nübüvvetin doğruluğunu teyit etmeyi ve Hz. Peygamber'in görevine dair önemli mesajlar vermeyi amaçlamaktadır.

Derveze, bu âyetlerin Hz. Peygamber'in görevini yerine getirmek için Allah tarafından seçilmiş bir elçi olduğunu vurguladığını belirtmektedir. Peygamber'in bu görevi ne kendi isteğiyle ne de bir merak veya yapmacılık sonucu üstlendiğini, ayrıca bu davetinde ne bir fazlalık ne de bir eksiklik yaptığını ifade eder. Onun bu görevden herhangi bir maddî veya mânevî çıkar beklentisi de bulunmamaktadır. Derveze, Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği

300 Karaman vd., Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, 4/593.

mesajın yalnızca belirli bir kesime değil, bütün insanlığa yönelik bir hatırlatma ve uyarı olduğunu vurgular.

Derveze'ye göre, bu âyetlerin önemli bir yönü de Hz. Peygamber'i teselli etmek ve ona moral desteği vermektir. Bu ifadeler, onun iletmiş mesajın zamanla doğrulanacağını ve hakikatin er ya da geç açığa çıkacağını müjdelemektedir. Böylece Hz. Peygamber'in görevindeki kararlılığı güçlendirilmekte ve ona bir destek sunulmaktadır.³⁰¹

301 Derveze, et-Tefsîru'l-Ĥadîs, 2/359.

SONUÇ

Bu çalışmada, kıssaların yalnızca birer anlatıdan ibaret olmadığını ortaya koyarak Hz. Peygamber'in sîreti ile olan ilişkisinin önemini vurgulamayı ve İzzet Derveze'nin tefsirinde bu ilişkinin Sâd Sûresi bağlamında nasıl ele alındığını açıklamayı amaçladık.

Derveze, tefsirinde sûrelerin nüzûl sırasını dikkate alarak, nüzûl ortamını göz önünde bulundurmuş ve her sûrenin indiği dönemi anlamaya çalışmıştır. O, kıssalar ve sîret arasındaki kurduğu bağlar üzerinden insanlara ve Hz. Peygamber'e verilen öğütleri vurgulamıştır.

Sâd Sûresi'ndeki âyetlerin bir bütünlük oluşturduğunu vurgulayan Derveze, Sûre'deki kıssaları Hz. Peygamber'in karşılaştığı zorluklar ve yaşadığı sıkıntılar üzerinden açıklamıştır. Derveze'ye göre, peygamberini yalanlayan ve inkârcılıkta direnen toplulukların durumu, Hz. Peygamber'in ruhunda üzüntü ve keder yaratacak bir mahiyet taşımıştır. Bu bağlamda, âyetlerde önce kısa bir uyarı ve hatırlatma yapılmış; ardından gelen kıssalar ise Hz. Peygamber'i teselli etmek ve onun sıkıntılarını hafifletmek amacıyla anlatılmıştır.

Derveze, bu kıssaların, Peygamberimizin karşılaştığı zorluklara sabır göstermesini öğütlerken, aynı zamanda ona, davetine karşı çıkanların aksine Allah'a tam bağlılık ve sadakatle yönelen kişilerin de var olduğunu hatırlattığını ifade etmiştir. Bu kişiler arasında, büyük güç ve saltanat sahibi peygamberler de bulunmuş, ancak bu güç onları kibir ve taşkınlığa sürüklememiştir. Diğer yandan,

büyük musibetlere maruz kalan peygamberlerin sabırla bu sınavlara karşı durdukları da anlatılmıştır.

Derveze, bu peygamberlerin, Allah'ın sınavlarına karşı gösterdikleri güzel sabrın ardından pişmanlık ve tövbe ile Allah'a yöneldiklerini ve bu nedenle Allah'ın rahmetini hak ettiklerini belirtmiştir. Hz. Peygamber'e de benzer şekilde sabırlı olması tavsiye edilmiş ve Allah'ın ona rahmet, ikram ve nimetler bahşedeceği müjdelenmiştir. Ayrıca bu kıssaların, akıl sahiplerinin Allah'a yönelmeleri için hikmet dolu mesajlar içerdiğini ve iman edenleri güçlendirmeyi amaçladığını vurgulamıştır. Derveze, bu kıssaların genel olarak Kur'ân'ın öğüt verme ve ibret alma amacına hizmet ettiğini, peygamberlerin örnek alınmasının önemini ve iman edenlerin güçlenmesini sağladığını ifade etmiştir.

İzzet Derveze, Sûre'de yer alan kıssaların, o dönemin Arapları tarafından farklı vesilelerle bilindiğini belirtmiş ve kıssaların asıl amaçları olan öğüt verme, ibret alma, ders çıkarma, insanları ahlâkî ve mânevî açıdan doğru yola yönlendirme ile Allah'ın mesajını anlama gibi hedeflerin gerçekleşebilmesi için bu kıssaların bilinmesinin önemli olduğunu ifade etmiştir.

Derveze, Hz. Dâvûd kıssasında, Kur'ân'daki anlatım üslûbunun Ahd-i Kadim'deki anlatımlardan farklı olduğunu ifade etmiştir. Bu farklılık, Kur'ân'ın karakteristik özelliklerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Derveze'ye göre, Kur'ân kıssalarının genel amacı doğrultusunda, Dâvûd'un işlediği hatadan dolayı Allah'a yönelip af dilemesi, özellikle Hz. Peygamber ve müminler için bir öğüt ve teselli sunmayı hedeflemiştir. Derveze, Kur'ân'ın peygamber kıssalarını onurlandırıcı bir üslûpla anlattığını, Eski Ahit'te yer alan suçlama ve uygunsuz hikâyelerden ise tamamen uzak durduğunu vurgulamıştır. Bu kıssa, Müslümanlara peygamberlerine saygılı bir şekilde yaklaşmalarını hatırlatmakta ve tarihsel olaylardan ziyade öğüt ve hatırlatma amacı taşımaktadır.

Derveze, Dâvûd kıssasının önemli mesajlar içerdiğini belirtmiştir. Özellikle, güç sahiplerinin zayıflara zulmetme eğilimlerinin genellikle onların kötü niyetlerinden kaynaklandığını ifade etmiştir. Bu kıssada, adaletin ve hakka saygının korunmasının vurgulandığını, başkalarının haklarına saygı gösteren kimselerin övüldüğünü dile getirmiştir. Derveze, bu kıssanın, kıyamete kadar geçerli bir öğüt sunduğunu belirtmiş ve otorite sahibi kimselere yönelik de önemli mesajlar içerdiğini vurgulamıştır. Bu kişilerden, Allah'ın sınırlarına dikkat etmeleri, adalet ve hakkaniyeti gözetmeleri beklenmektedir.

Derveze, Sâd Sûresi'nde Kur'ân'ın Hz. Süleyman'ın hayat hikâyesini detaylandırmak veya yalnızca onun yaşam öyküsünü aktarmak amacı taşımadığını, aksine onun kıssası aracılığıyla ibret ve ders vermeyi ve aynı zamanda Hz. Peygamber'e teselli sağlamayı hedeflediğini ifade etmiştir.

Derveze, Hz. Eyyûb'un kıssasında Hz. Peygamber'e hitap eden teselli unsurlarının bulunduğunu belirtmiştir. Tebliğ sürecindeki zorluklar karşısında Hz. Peygamber'in Hz. Eyyûb'un sabrı ve teslimiyetini örnek alması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca Hz. Eyyûb'un hem refah içinde şükreden hem de musibetlere sabreden bir kul olarak Allah'ın rahmetini kazandığı ifade edilmiştir.

Derveze, bu kıssanın, Müslümanlara sabır, şükür ve teslimiyetin önemini öğretmekle birlikte, zorluklar karşısında helal yollarla çözüm aramayı da öğütlediğini belirtmiştir. Hz. Eyyûb'un kıssası, her dönemdeki insanlara evrensel mesajlar sunmakta ve Allah'ın merhametini yansıtmaktadır.

İzzet Derveze, Sâd Sûresi'ndeki Hz. Âdem ve İblis kıssasını değerlendirirken, kıssanın hikâye anlatmaktan çok, öğüt verme ve ibret alma amacı taşıdığını vurgulamıştır. Derveze'ye göre, bu kıssanın Kur'ân'da yer almasının asıl nedeni, insanın yaratılışını

detaylandırmak değil; Allah'a isyan etmenin kötülüğünü ve isyancıların sonunu göstermektir. İblîs'in izlediği yolun, isyan edenlerin yolu olduğu, meleklerin ise Allah'a itaat ederek doğru yolda oldukları belirtilmiştir.

Derveze, aynı zamanda bu kıssanın Hz. Peygamber ve Müslümanlar için teselli sağladığını ifade etmiştir. Allah'a isyan edenlerin, kötü niyetli ve kibirli kimseler olduğu, buna karşılık iyi niyetli ve hakikate yönelenlerin Allah'ın davetine uyan kimseler oldukları vurgulanmıştır.

Derveze'nin yorumunda, İblîs ve Âdem kıssası, Kur'ân'a özgü bir üslûpla anlatılmış olup, eski metinlere dayanan bazı müfessirlerin kıssanın amaç ve bağlamını doğru yansıtmadığı görülmüştür. Derveze, bu tür çabaların kıssanın asli mesajıyla uyumsuz olduğunu ve gereksiz olduğunu belirtmiştir. Bu düşünce, Derveze'nin kıssaların öğüt verme ve ders alma amacını ön planda tutan yaklaşımını açıkça yansıtmaktadır.

Sonuç olarak, Derveze'nin Sâd Sûresi kıssalarına ilişkin tefsiri, Peygamberimizin yaşadığı zorluklara karşı sabır, teslimiyet ve teselli sunarak, aynı zamanda güçlü bir sîret örneği ortaya koyan kıssalar üzerine kurulmuştur. Derveze, her kıssanın, insanların imtihanlarla nasıl başa çıkmaları gerektiğine dair evrensel mesajlar verdiğini, özellikle Hz. Peygamber ve müminler için moral kaynağı ve rehberlik sunduğunu vurgulamıştır. Derveze'nin bu kıssalarındaki yorumları, tefsirinde izlediği bütüncül yaklaşım ve hikmetli üslûbu ile önemli bir yer tutmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammed. *Kur'ân Kıssaları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2007.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*. nşr. Şuayb el-Erneû't - 'Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1. Basım, 1421.
- Akay, Abdullah Revaha. *Taberî Tefsirinde Kıssa-Sîret İlişkisi Bakara ve A'raf Sûreleri Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Albayrak, Hâlis. *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine: Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri*. İstanbul: Şule Yayınları, 7. Basım, 2015.
- Alderson, Anthony Dolphin. *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 1999.
- Ali, Cevâd. *El-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*. Kûm: Menşûrâtü's-Şerîf er-Râdî, 1380.
- Apaydın, Mehmet. *Siyer Kronolojisi*. İstanbul: KURAMER, 1. Basım, 2018.

- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1. Basım, 1988.
- Ay, Mahmut. *Kur'an Kıssalarını Sîret Bağlamında Okumak -Hz. Musa Kıssası Örneği-*. İstanbul: Ensar, 2. Basım, 2017.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâb'ül-Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr Zekkâr - Riyâd Zerkelî. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1. Basım, 1996.
- Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Meraşelî. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâşi'l-Arabî, 1. Basım, 1418.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Âdem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/358-363. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî. *Sahîhu'l-Buhârî*. nşr. Muhammed Züheyr en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Daru Tavkı'n-Necât, 1. Basım, 1422.
- Buzpınar, Ş. Tufan. "Nablus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/265-268. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Câbirî, Muhammed 'Âbid. *Medhal ile'l-Kur'an'il-Kerîm*. Beyrut: Merkezi Dirsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1. Basım, 2006.

- Commins, David Dean. *Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Hareketleri*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1. Basım, 1993.
- Coşkun, Muhammed. *Muhammed Âbid El-Cabirî'nin Tefsir Yöntemi: Sîret-Nüzûl İlişkisi*. İstanbul: Mana Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Çiçek, Mehmet - Yılmaz, Esat. "Celâleddîn Ed-Devvânî Ve Fatiha Sûresi Tefsiri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (Haziran 2019), 4. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.449928>.
- Davutoğlu, Ahmet. "Osmanlı'da Devlet, Toplum ve Ekonomi". *Çerçeve Dergisi* 8/25 (Mayıs 2000).
- Demir, Ekrem. *Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Demir, Şehmus. *Kur'ân'ın Yeniden Yorumlanması (Batı'yla Münasebetin Kur'ân Yorumuna Yansımaları)*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- Demir, Şehmus. *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1. Basım, 2003.
- Derveze, İzzet. *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. çev. Mehmet Yolcu. 2 Cilt. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1. Basım, 2011.
- Derveze, Muhammed İzzet. *el-Cihâd fî Sebîlillah fî'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*. Beyrut: en-Nâşir li't-Tabaa ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İ'lân, 2. Basım, 1990.

- Derveze, Muhammed İzzet. *el-Yehûd fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-Hadîs Tertîbu's-Süver Hasebi'n-Nüzûl*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l- İslamî, 2. Basım, 2000.
- Dibâġ, Mustafa. *Bilâdünâ Filisîn*. Beyrut: Menşûrât-ü Râbiṭati'l-Câmi'iyîn, 1962.
- Düzenli, Yaşar. “Haberlerde Tedricilik ve Cinlerin Kulak Hırsızlığı Meselesi”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (08 Mart 2012), 125-154. <https://dergi-park.org.tr/en/download/article-file/10060>.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. ed. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Fayda, Mustafa. “Siyer ve Megâzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/319-324. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Fazlurrahman. “Revival and Reform in Islam”. *The Cambridge History of Islam*. ed. Peter Malcolm Holt vd. New York: Cambridge University Press, 1. Basım, 1970.
- Ferâhîdî, Halil b. Ahmed. *Kitâb 'ul-'Ayn*. thk. Abdü'l-Hamîd el-Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.

- Ferîd, Mustafa Süleyman. *Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1414.
- Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. 3 Cilt. Kahire: Dar'ul-Mısriyye, 1. Basım, 1955.
- Fidan Karateke, Ayşenur. "Kur'ân Diline Ait Bir Üslûb Olarak Kulların Fiillerinin Allah'a İsnadı: El-Enfâl Sûresi 17. Âyet". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/2 (Aralık 2024), 1003-1022. <https://doi.org/10.18505/cuid.1520607>.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Ṭâhir Muhammed b. Ya'kûb. *Beşâ'iru Zevî't-Temyîz fî Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Muhammed 'Alî en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ, ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Ṭâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *Beşâ'iru Zevî't-Temyîz fî Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Muhammed Alî en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: El-Meclisü'l A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1997.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Ṭâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Ḳâmûsü'l-Muhîṭ*. thk. Muhammed Ne'îm el-Irksûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Resâle Basım Yayın Dağıtım, 8. Basım, 1426.
- Gelgeç, Sevim. *Kur'ân'ın Dil ve Üslup Yapısı Ekseninde Sâd Sûresi Tefsiri -Bütüncül Bir Deneme-*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2023.
- Gelgeç, Sevim. *Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri Meselesi Tarihsel Süreç-Sorunlar-Öneriler*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2022.

- Gölcük, Şerafettin. “Esâtîr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/359-360. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Hammâde, Hüseyin Ömer. *Muhammed İzzet Derveze*. Şam: Dâru Kuteybe, 1983.
- Harman, Ömer Faruk. “Eyyûb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/16-17. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Harman, Ömer Faruk. “Süleyman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/56-60. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hasan Abdurrahman, Muhammed Ahmed. *Cuhûdu Muhammed İzzet Derveze fî Tefsîri'l-Müsemmâ et-Tefsîru'l-Hadîş*. Kahire: Mısır-‘Ayn Şems Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, 1984.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslam'ın Serüveni*. çev. Birol Çetinkaya. İstanbul: İz Yayınları, 1995.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve 'l-Tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*. 14 Cilt. Kahire: Matbe'atü's-Se'ade, ts.

- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfîî. *Tefsîrû'l-Ğur'ânî'l-'azîm*. 9 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1419.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım, 1414.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî. *eş-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ. 9 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1990.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî ğaribi'l-Ğur'ân*. thk. Safvân 'Adnân ed-Dâvûdî. Şam - Beyrut: Dâru'l-Kalem - ed-Dâru's-Şâmiyye, 1. Basım, 1417.
- Kara, Mustafa. "Kur'an Kıssalarında Konu ve Kapsam Merkezli Bir Analiz". *İslâmî İlimler Dergisi* 9/1 (Bahar 2014), 69-102. https://isamveri.org/pdfdrgr/D02917/2014_1/2014_1_KARAM.pdf.
- Kara, Mustafa. "Kur'an Kıssalarını 'Hikâye' Kavramıyla Tanımlamanın İmkânı". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2018), 57-73. <https://doi.org/10.31121/tader.409308>.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Kaţţân, Mennâ' Halîl. *Mebâhiş fî 'Ulûmi'l-Ğur'ân*. Mektebetü'l-Me'ârif, 3. Basım, 2000.

Kazancıgil, Aykut. *Türkiye 'de Bilim ve Teknoloji(1789-1922)*. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 1. Basım, 1995.

Kırbaşoğlu, Mehmet Hayri. “Yenilikçi İslam Düşüncesi: Ümit mi, Risk mi? Batılılaşma ve Gelenekçilik Arasında Üçüncü Yol: Yenilikçi İslam”. *İslamiyat Dergisi* 7/4 (2004).

Kitabı Mukaddes. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2. Basım, 2003.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.

Kurşun, Zekeriya. “Deruze, Muhammed İzzet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/187-188. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Tefsîru'l-Mâtürîdî*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2005.

Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayanî. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.

Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Maḥmûd Şehhâte Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İḥyâ'it-Türâs, 1. Basım, 1423.

Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şahîh-Şahîh-i Müslim*.

nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 8 Cilt. Beyrut: Daru Tāvķi'n-Necât, 1. Basım, 1433.

Okuyan, Mehmet. *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1. Basım, 2015.

Okuyan, Mehmet. *Kıssalar Ne Söyler*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1. Basım, 2017.

Öz, Şaban. *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*. İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2008.

Öztürk, Mustafa. *Kıssaların Dili*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2010.

Öztürk, Mustafa. *Kur'an Kıssalarının Mahiyeti*. İstanbul: KURAMER, 1. Basım, 2016.

Öztürk, Mustafa. "Mele-i A'lâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/242-244. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Râzî, Ebû Abdullah Fahreddîn. *Mefâtîhu'l-Ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâşi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.

Râzî, Ebû ' Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn. *Mefâtîhu'l-Ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-' Arabî, 1420.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî. *Kışaşü'l-enbiyâ' el-müsemma bi-'Arâ'isi'l-mecâlis*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, ts.

- Semîn el-Halebî, Ebû'l-‘Abbâs Şihâb ed-Dîn Aḥmed b. Yûsuf b. ‘Abdiddâim. *Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*. thk. Muḥammed Bâsil Uyûn es-Sûd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1417.
- Serdar, Ziyaüddin. *İslâm Medeniyetinin Geleceği*. çev. Deniz Aydın. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Seyis, Ali Kemal. *Menâr ve Hak Dini Kur'ân Dili Tefsirlerinde Kur'an Kıssaları Üzerinde Yorum Farkları*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Şengül, İdris. *Kur'ân Kıssaları Üzerine*. İzmir: Işık Yayınları, 1. Basım, 1995.
- Şengül, İdris. “Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi”. *Kıssa*. 25/498-500. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Şihâbî, Mustafa. *el-Kavmiyye'l-Arabiyye*. Kahire: Ma'hadü'l-Bühûşi ved-Dirâsâti'l-Arabiyye, 2. Basım, 1961.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Kur'an Kıssalarına Giriş*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1. Basım, 1993.
- Şola, Hanefi. *Kur'an Kıssalarına Çağdaş Yaklaşımlar*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Ḳur'ân*. thk. Abdullah b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Merkezü'l-Bühûşi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyyeti ve'l-İslâmiyye-Daru Hicr, 1. Basım, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Kitâbü Târihu't-Taberî, Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk, Târihu'r-rusûl ve'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ', Aĥbârü'r-rusûl ve'l-mülûk, Târihu't-Taberî.* thk. Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm. 11 Cilt. Mısır: Dârü'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1387.

Tahânevî, Muhammed b. 'Alî b. el-Kâḍî Muhammed Hâmid b. Muhammed Şâbir el-Fârûkî el-Ĥanefî. *Keşşâfu İştlâhâti'l-Funûn ve'l-'Ulûm.* thk. 'Alî Daĥrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996.

Tatar, Burhanettin. "Kur'an'da Kıssaların Temel Anlamları Üzerine Felsefî Notlar". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2009), 109-111. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/109531>.

Therborn, Göran. "Modernlik Yoluyla Modernliğe Giden Yollar". çev. Memet Gümüş - Bülent Toksöz. *Postmodernizm ve İslam, Küreselleşme ve Oryantalizm.* ed. Abdullah Topçuoğlu - Yasin Aktay. Ankara: Vadi Yayınları, 1996.

Topaloğlu, Bekir. "Sâd Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 35/376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Vahidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî. *Esbâbü'n-Nüzûl'il-Kur'ân.* thk. 'İsam bin Abdü'l-Muĥsin el-Ĥumeydân. ed-Demmâm: Daru'l-İşlâĥ, 2. Basım, 1992.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Haber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 14/346-349. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

- Yılmaz, Bedriye. *Medine Yahudileriyle İlişkilerin Erken Dönem Kur'an Tefsirine Etkisi*. İstanbul: KURAMER, 1. Basım, 2021.
- Yüksel, Mukadder Ârif. “Kur'an'da Hadis Kelimesinin Semantik Anlamı”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (2017),135-153. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/395807>.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*. thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2. Basım, 1993.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an Hakkâ'iki Ğavâmi'zi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 3. Basım, 1987.
- Zeyveli, Hikmet. “Kur'an Dilinin Özellikleri Ve Özel Olarak Kıssa ve Mu'cizeler”. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1995.